

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
EESTI KEELE OSAKOND

Janika Ojamäe

MURDEKASUTUS A. H. TAMMSAARE ROMAANISARJA
„TÕDE JA ÕIGUS” V OSA TEGELASKÕNES

Bakalaureusetöö

Juhendaja lektor Eva Velsker

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Murre ja kõneldud keel kirjanduses	6
1.1. Murre kirjanduses	6
1.2. Allkeeled eesti kirjanduses	8
1.3. Kõneldud keele illusiooni loomine.....	11
1.4. Sotsiolingvistiline varieeruvuse analüüs	14
2. A. H. Tammsaare murdetaust.....	15
2.1. Keskmurde jooned.....	16
2.2. Uurimused Tammsaare keele kohta	18
3. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus” V osas.....	20
3.1. Peamised erijooned.....	20
3.1.1. Fonoloogilised jooned.....	20
3.1.2. Morfoloogilised jooned.....	23
3.1.3. Sõnavara.....	24
3.1.4. Argikeelsused.....	29
3.2. Varieerumine	30
4. Murdekasutuse eesmärgid A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus” V osas..	32
4.1. Murre kui vahend realistlikkuse loomiseks.....	32
4.2. Murre kui vahend vastanduste loomiseks	34
4.2.1. Haritud ja harimata tegelaste vastandamine	34
4.2.2. Mäe ja Oru rahva vastandamine	36
4.2.3. Noorte ja vanade vastandamine	37
4.3. Murre kui vahend päritolu markeerimiseks.....	38

5. Romaanisarja „Tõde ja õigus” I ja V osa analüüsitulemuste võrdlus	40
5.1. Fonoloogilised jooned	40
5.2. Morfoloogilised jooned	41
5.3. Sõnavara	42
5.4. Murdekasutuse eesmärgid	43
Kokkuvõte	45
Kirjandus	48
Dialectal use in the character speech of A. H. Tammsaare's „Tõde ja õigus” part V.	
Summary	51

Sissejuhatus

Bakalaureusetöö eesmärgiks on uurida Anton Hansen Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus” V osa tegelaskõnet, seal esinevat murdekasutust ja välja tuua teoses kasutatavale murdele omased jooned ning neid analüüsida. Ühtlasi soovitakse vastust leida järgmistele küsimustele:

- 1) Mis on murdekasutuse eesmärgid?
- 2) Mil viisil iseloomustab murdekasutus murdes kõnelevat tegelast?
- 3) Kuidas antakse ilukirjanduslikes teostes edasi kõnet ja kõnele iseloomulikke jooni?

2013. aastal kaitses Maria Mandri bakalaureusetöö teemal „Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus” I osa tegelaskõnes”. Käesoleva töö autor soovib oma töös võrrelda saadud tulemusi ka Maria Mandri töö tulemustega.

Käesolevas töös tuginetakse mitmetele teostele ja artiklitele, milles on käsitletud murdekasutust ja kõne edasi andmist ilukirjanduslikes teostes, samuti suulist kõnet puudutavatele artiklitele. Murdejoonte kirjeldamisel on tuginetud Pajusalu jt kirjutatud raamatule „Eesti murded ja kohanimed” (2009) ning Musta ja Univere teosele „Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni” (2002).

Uurimus põhineb „Kogutud teoste” sarjas 1983. aastal ilmunud tekstikriitilisel „Tõe ja õiguse” viiendal osal, mille alustekstiks on romaani teine trükk aastast 1936. 1983. aasta väljaande koostamisel on abiks olnud ka autograaf ehk autori enda käega kirjutatud käsikiri (EKSS 2009) ning esmatrükk. Teine trükk on võrreldes esimesega lühendatud ja mõningaid lauseid ning sõnu on muudetud. Teise trüki käsikiri pole säilinud ning ei olnud võimalik eristada Tammsaare enda ja korrektori poolt tehtud muudatusi. Seetõttu on tekstikriitilises väljaandes mitmed vormid taastatud autograafi järgi. 1983. aasta väljaanne sai uurimisobjektiks valitud seetõttu, et selles väljendub A. H. Tammsaare viimane tahe. (Tammsaare 1983: 444, 462)

Töö koosneb viiest põhipeatükist. Esimene teoreetiline peatükk keskendub murdekasutuse eesmärkide väljaselgitamisele ilukirjanduslikes teostes. Seal tuuakse välja tegelaskõnes kasutatavad levinumad suulise keele jooned ning antakse ülevaade keelekasutuse muutustest eesti kirjanduses. Kuna töös tuginetakse sotsiolingvistilisele varieeruvuse analüüsile, antakse esimeses peatükis lühike ülevaade ka sellest uurimismeetodist.

Teine peatükk keskendub Tammsaare päritolule ning kirjaniku kodumurde iseloomulikemate joonte kirjeldamisele.

Kolmandas peatükis kirjeldatakse „Tõe ja õiguse” V osa tegelaskõnes esinevaid murdelisi erijooni. Töö autor on analüüsimiseks välja kirjutanud kõik normikeelest kõrvale kaldunud vormid, grupeerinud need tabelisse tegelastest lähtuvalt vastavalt sellele, kas tegu on fonoloogilise, morfoloogilise või sõnavaralise erijoonega. Välja on toodud ka mõned teoses esinenud argikeelsused. Töösse on lisatud tabelid teoses enim esinenud fonoloogilistest ja morfoloogilistest erijoontest. Töös on ka osutatud, missugusele murdealale analüüsitavad erijooned iseloomulikud on. Sõnavarajoonte levikuala määramisel on kasutatud peamiselt „Väikest murdesõnastikku” (VMS).

Neljandas peatükis vaadeldakse, missugused on olnud „Tõe ja õiguse” V osa olulisemad murdekasutuseesmärgid ning kuidas tulevad esile tegelastevahelised vastandused lähtuvalt sellest, kui palju esineb kellegi kõnes murdelisi erijooni.

Viies peatükk keskendub käesolevas töös saadud tulemuste võrdlusele Maria Mandri bakalaureusetöö tulemustega. Võrreldakse eraldi nii fonoloogilisi kui ka morfoloogilisi erijooni, aga ka sõnavara ning murdekasutuseesmäärke.

1. Murre ja kõneldud keel kirjanduses

Igal keelel on olemas allkeeled ning neil on kõigil ühiskonnas erinev positsioon. Keele ideaaliks peetakse kirjakeelt, mis on ühtlasi kõrgeim allkeel. Kirjakeelt kasutatakse mitmesugustes tekstides, aga ka avalikes situatsioonides, kus tuleks argikeelseid jooni vältida. Sotsiolingvistikas moodustavad ühe allkeelte rühma dialektid ehk murded, mis paiknevad kirjakeelest madalamal positsioonil. (Hennoste 2000b: 69–70) „Dialekt tähistab keele varianti, mis erineb grammatiliselt, fonoloogiliselt ja leksikaalselt teistest variantidest ning on seotud geograafilise koha ja/või kindla sotsiaalse grupiga” (Pajusalu jt 2009: 19). Murdeid saab jagada kaheks: kohamurdeks ehk regionaalseks dialektiks ja sotsiaalmurdeks ehk sotsiolektiks (Pajusalu jt 2009: 19). Kohamurre on inimesega seotud territoriaalselt ja kõnelejad tunnevad end ühtse rühmana. Sotsiaalmurre on seotud inimese sotsiaalse päritolu ja staatusega, kuid oluline on ka see, missuguse haridusega, mis soost ja vanusest kõneleja on. Ka sotsiaalmurde kõnelejad tajuvad end rühmana. (Hennoste 2000d: 10–12).

Murretest veelgi madalamal positsioonil paiknevad kõnekeel/argikeel ja släng. (Hennoste 2000b: 70) Hennoste sõnul on kõnekeelt ja argikeelt peetud sünonüümseteks mõisteteks ning neid kasutatakse paralleelselt (Hennoste 2000d: 31). Koos slängiga paiknevad nad veelgi madalamal positsioonil, olles pigem negatiivse varjundiga. Neis nähakse kirjakeele lohakamat varianti (Hennoste 2000b: 70). Siiski tänapäeval on murrete prestiiž võrreldes varasemaga tõusnud ning inimesed väärtustavad rohkem oma päritolu ja kodumurret. Ka kirjanduses on hakatud allkeeli enam hindama ning näiteks lõunaeeestikeelne proosa ja luule muutub järjest tähtsamaks (Hennoste 2000b: 75; Pajusalu jt 2009: 121).

1.1. Murre kirjanduses

Kirjandusteaduses peetakse kirjandusliku murde uurimises üheks autoriteetseks lähtetekstiks Sumner Ivesi kirjutatud artiklit „A Theory of Literary Dialect” (Ives 1971). Ivesi (1971: 150, 152–153) sõnul kõnelevad kõik inimesed mingit murret, sest pole

ühtki keelt, mis esineks ehedal kujul ja millest murded puuduksid. Murre esindab ühe koha keelekasutusele omaseid jooni, mis eraldi võivad esineda ka mingis teises paigas, aga mitte täpselt samasuguses kombinatsioonis. Arvatakse, et ühes kindlas piirkonnas elavate inimeste kõnelemisviis on samasugune, kuid tegelikult see nii pole. Lingvistikas on teada, et iga inimene kõneleb siiski omamoodi – kaks ütlust pole kunagi täpselt samasugused. On grupe, kellel on välja kujunenud oma kõnelemisviis, kuid ka seal ei pruugi kõik neid tavaid alati järgida.

Kirjandusliku murde kasutamine on võimalus kirjalikus tekstis edasi anda suulist kõnet, mis on piiratud kas sotsiaalselt, regionaalselt või mõlemal viisil. Paljud kirjanikud kasutavad kirjanduslikku murret, et edasi realistlikkust ning näidata, kuidas inimesed päriselt kõnelevad. (Ives 1971: 146) Hennoste (2000b: 71) sõnul on murde ja argikeele kasutamise peamisi eesmärke näidata tegelaste sotsiaalset positsiooni, siis alles tuleb päritolu markeerimine. Murdekasutus ei näita tavaliselt tegelast positiivses valguses, vaid toob esile pigem madalat haridustaset.

Kui autor kasutab tegelaskõnes murret, siis on ta kokku kogunud mitmeid tunnuseid inimestelt, keda ta on jälginud seda murret kõnelevana. Ta on välja valinud konkreetse murde tüüpilisemad tunnused, mis sobiksid ühtlasi ka sellele tegelasele, keda autor oma teoses kujutab. (Ives 1971: 153)

Kirjanduslik murre annab autorile võimaluse tegelased silmapaistvaks teha, näiteks mõne groteskse, humoorika või sotsiaalselt madalama klassi tegelaskujude puhul on sageli kasutatud liialdamist grammatiliste tunnustega, kohalike terminite või ebatavaliste sõnamoodustustega. Kirjanduslik murre võib sisaldada ka tegelikkusest rohkem sotsiaalselt pahakspandavat, vanaaegset või kohalikku hääldust. Kirjanik peaks mõtlema siiski ka lugeja peale ning mitte hõlmama kõike. Kui murre erineb liiga palju lugejale tuttavast keelevariandist, võib tekkida raskusi teksti mõistmisel. (Ives 1971: 154–155)

Kirjandusliku murde loojal on võimalus ühe võttena kasutada visuaalmurret (ingl *eye dialect*). Selle puhul kirjutatakse tuttavad sõnad vastavalt hääldusele, kuigi foneetiliselt võib neil tähendus puududa. Kuna inglise keele hääldus erineb palju kirja-pildist, saab kirjanik lugejani tuua häälduspäraselt kirja-pandud sõnu, näiteks *is* asemel *iz*, *dear* asemel *dere*. Seesugune võte on mõeldud lugeja silmade, mitte kõrvade jaoks ning annab ka märku, et kõnel on teistsugune värving kui harjumuspärasel vestlusel. (Krapp 1926: 523) Eesti keeles aga langevad nii kirja-pilt kui hääldus enamasti kokku, kuid näiteks *h* hääldamata jätmise sõna algusest saab siiski visuaalmurdenäitena välja tuua ja seda on mitmed autorid oma teostes ka kasutanud, et näidata tegelase vähest haridust. (Mandri 2013: 12).

1.2. Allkeeled eesti kirjanduses

Muutusi eesti kirjanduse keeles, sh suhtumist allkeeltesse on kirjeldanud Tiit Hennoste. Ta toob välja, et keelekaanon sai paika pandud 20. sajandi algul ning see kujunes välja 1930. aastatel. Nõukogude aja lõpuni püsis kaanon samasugusena. (Hennoste 2000b: 69)

Hennoste (2000b: 72–73) sõnul on eesti kirjanduskeelele omane kirjakeelekesksus nii nagu Euroopa kultuuris üldse. Allkeeli kasutatakse vähe ja sedagi tegelaste täpsemaks iseloomustamiseks. Kirjakeelekesksus oli levinud ajal, mil seisuslikud ühiskonnad hakkasid lagunema ning keel hakkas liitma rahvust ja ühiskonda. Iseloomulik oli see ka totalitaarsetes ja autoritaarsetes ühiskondades, aga ka koloniaalmaades. Eestigi on seesugusest valitsemisviisist osa saanud – 1930. aastatel jõudis Eestisse autoritaarne, hiljem totalitaarne valitsemisviis ning Eesti pole puutumata jäänud ka koloniseerimisest.

Kirjakeelekesksust võib eeskätt näha realistlikes ja romantistlikes teostes. Modernism tõi kaasa kirjakeelekesksuse eitamise ning mitmesugused kõrvalekalded. Sellele suunale on omane erinevate stiilide segunemine, keelemängud, keelelise originaalsuse väärtustamine. Kirjandusse jõuavad mitmesugused madalkeeled (släng, roppused,

argikeel). Modernistlikud tekstid on tihti fragmentaarsed, nagu seda on ka spontaanne kõne. (Hennoste 2000b: 73–74)

Postmodernistlikes tekstides võib kohata rohkelt murdeid, erinevaid allkeeli sama teksti piires. Sellele suunale on omane hierarhiate eitamine. Kui modernismis oli oluline originaalsus, siis postmodernismis väärtustatakse jäljendamist ja kopeerimist. (Hennoste 2000b: 74)

Postkolonialismis saab tähtsaks taas suulisus ning seda hakatakse kasutama üha enam ka kirjalikes tekstides. Väärtustatakse koha ja keele suhteid, seega ka selles kirjandussuunas tõusevad esile murded. 1990. aastatel kujunes keelesituatsioon, kus allkeeli hakati taas hindama ning kirjakeelekeskne olukord hakkas taanduma. Avalikes situatsioonides oli kuulda slängi ning suulist spontaanset keelt. (Hennoste 2000b: 75)

Oluline keeleuuendus oli see, et argikeele kasutamine hakkas eristama noori inimesi, mitte ei olnud märk harimatusest või maalt pärit inimesest. Hennoste märgib, et proosatekstides võis keeleuuendusi näha siiski eelkõige dialoogides, mitte aga autoritekstis. Argikeelt – eelkõige madalkeelset sõnavara – kasutatakse kirjanduses üha enam, eriti proosas ja punkluules. Selle peamine funktsioon on noorte inimeste tähistamine. (Hennoste 2000b: 78)

Murde kui ühe allkeele kasutamise perioode eesti kirjanduses on välja toodud kolm. Esimene periood hõlmab aega enne 1920. aastaid. Kodumurde jooni võib leida mõne varasema aja eesti kirjanike loomingus, näiteks Kreutzwaldil, Jannsenil, Koidulal ja ka Jakobsonil. Kuigi 1890. aastatel kirjakeel ühtlustus, siis murret võis tekstides endiselt näha. Uue sajandi alguses avaldatud teostes on aga rohkem ühiskeelt kasutatud, ent mõningad kodumurde jooned on säilinud neiski. Keskmurret võib leida näiteks Vilde ja Tammsaare loomingus, Kitzberg on kasutanud Mulgi ja Juhan Liiv idamurret. Oskar Luts on samuti silma paistnud idamurde kasutamisega, ent ta on loonud ka pseudomurde, milles on kõnelenud üks tema följetonitegelasi Karl Martin Uhhuu. (Pajusalu jt 2009: 120–121)

Järgmine periood hakkab 1920. aastate keskel, mil saab alguse normkirjakeele ajastu ning murdekasutus väheneb oluliselt. See periood kestab 1990. aastateni. Üle vaadatakse ka varasematel aastatel kirjutatud tekstid – uusväljaannetes jäetakse murre alles vaid dialoogidesse, kus murdekasutus on vahend tegelaste iseloomustamiseks. Näiteks Oru Pearu kõnesse jäeti alles keskmurdelised jooned (nt *nuabrimees*). (Pajusalu jt 2009: 120)

Teise perioodi proosateoste on omane, et autoritekstid on enamasti kirjakeelsed. Ent on autoreid, kes on kirjutanud kogu teksti murdes, näiteks saarte murdes on kirjutanud Juhan Smuul ja Jüri Tuulik, kes on pannud mõne murdealalt pärit tegelase monoloogi pidama. Tavalisem on siiski murret kasutada vaid tegelaskõnes. Enamasti on kasutatud lõunaeesti murdeid, eriti Võru murret – Jaan Lattiku teostest võib leida läänevõru jooni, Raimond Kolgil Hargla Mõniste murrakut, Artur Adsonil ja Kauksi Üllel keskvooru keelt. Harvematel juhtudel leidub proosas ka mõnd muud lõunaeesti murret, näiteks Viivi Luige teoses „Seitsmes rahukevad” (1975) võib maainimeste kõnes märgata Mulgi murret, Otepää murret on aga kasutanud Mats Traat oma jutustuses „Kohvioad” (1974), samuti romaanis „Puud olid, puud olid hellad velled” (1979) ja romaanisarjas „Minge üles mägedele” (alates 1987). (Pajusalu jt 2009: 120)

Murdekasutuse eesmärkidest Traadi „Minge üles mägedele” sarja kohta on kirjutanud ka Mart Velsker (2012: 261–264) artiklis „Palanumäe lugu ja keele lugu”. Velskri järgi hakati juba möödunud sajandil Mats Traadi sarja „Minge üles mägedele” võrdlema A. H. Tammsaare „Tõe ja õigusega”. Nii nagu Hennostegi on kirjutanud, toob Velskeri välja, et üks levinumaid viise on kasutada murrakuid ja sotsiolekte selleks, et edasi anda tegelaste harimatust, nende veidrusi. Ühtlasi lisab Velsker, et murdekasutus võib anda tegelastele topeltidentiteedi, näiteks Traadi sarjas andis lõunaeesti keele kasutamine võimaluse eristuda ülejäänud eestlastest oma keele poolest, kuid samas säilitati eestimeelsus.

Uus periood saab eesti proosas alguse 1980. aastatel, mil kirjandusse ilmub märgatavalt rohkem argikeelsust. Murdekasutus väheneb – see kas kaob dialoogidest või saab teksti põhikeeleks nagu see on võru proosas. Võru proosas tõusevad sel perioodil esile Madis Kõivu ja Kauksi Ülle teosed. (Pajusalu jt 2009: 121)

1.3. Kõneldud keele illusiooni loomine

Kirjutatud ja kõneldud keele vahele pole kuigi lihtne piiri tõmmata. Kõneldud keel on suuline keelekasutus – kõik see, mida kõneldakse, näiteks murre, släng, kuid ka kirjakeelesarnane kõneldud keel. Kirjutatud keeleks võib pidada kõike, mis on kirja pandud, näiteks juriidilised tekstid, internetivestlused jms. Selleks, et ilukirjanduses olev tegelaskõne tunduks lugejale reaalne, on autoril võimalik tuua kirjalikku teksti mitmeid suulisele keelekasutusele omaseid tunnuseid, et luua illusiooni kõneldud keelest. (Tiittula, Nuolijärvi 2013: 11, 14)

Hennoste (2000a: 49) toob välja, et eesti keele suulises kõnes on küllaltki vähe selliseid sõnu, mille morfoloogia erineb kirjakeele sõnadest, ent ühe näitena saab tuua *nud*-partitsiibi *nd*-vormi. Kõneleja kasutab mõlemaid vorme paralleelselt kindlatel tingimustel. (Hennoste 2000a: 49) Hennoste sõnul kasutatakse tavaliselt *nud*-vormi siis, kui sõna lõpule eelneb helitu konsonant, kui aga eelneb heliline konsonant või vokaal, siis kasutatakse *nd*-vormi. *nud*-partitsiibi kasutust mõjutab veel ka näiteks rõhk – kui partitsiip jääb rõhulisse asendisse, on enam levinud pikem vorm, kui aga rõhutusse, siis lühem. (Hennoste 2000c: 1573)

Illusiooni kõneldud keelest on kõige lihtsam luua kasutades häälikulisi jooni, argikeelseid sõnu ja murdesõnu, kuid ettekujutust kõnest saab edasi anda ka lauseehituse ja fraseoloogiaga. Kõnet iseloomustavad häälikulised jooned on näiteks assimilatsioonid, vormilised eripärad, näiteks ühildumatud verbivormid. Nende abil on võimalik näidata kõneleja murdelist tausta, vanust ja positsiooni ühiskonnas. Andmaks edasi kõnele iseloomulikku, saab kirjanik oma teksti lisada ka mitteverbaalseid tegevusi, näiteks naeru, kõne venitust, pause, katkestamisi, parandusi. Ka

kirjavahemärkidel ja tüpograafial on oma tähtsus. Suurtähtede ja kursiiviga märgitakse näiteks rõhutatud kõnet või hääle tugevust. Sageli võib silma jääda nende tunnustega liialdamist – sel juhul kasutatakse tegelaskõnes teatud tunnuseid tihedamini, kui seda tehakse tegelikkuses. (Tiittula, Nuolijärvi 2013: 37, 43–46) Ilukirjanduslikes dialoogides võib süntaksi tasandil kõnele omaseid jooni näha lausete lühiduses ja elliptilisuses. Tavaliselt puuduvad kirjutatud tekstist spontaansele kõnele iseloomulikud kordused, kahtlused, parandused ja sõnaotsingud, kui just autor ei soovi neid kindlal eesmärgil sisse jätta. (Tiittula, Nuolijärvi 2013: 53, 64)

Kõnele iseloomulike joonte kasutamisel kirjalikus tekstis võib olla mitmeid eesmärke, näiteks antakse nendega edasi emotsioone, väljendatakse mõistmisraskusi, tuuakse esile mõne konkreetse inimtüübi omadused. Hennoste järgi on eesti kirjanduses tavaliselt suulise võtte kasutaja maalt pärit meesterahvast, kes on vähese haridusega ning rumal. (Hennoste 2004: 40; Hennoste 2000b: 71) Sellise inimtüübi loomiseks saab kasutada mitmeid keelejooni, näiteks *a*-mitmust (nt *püksa*) ja *a*-lõpulisi määrsõnu (nt *eila*), *si*-osastavat (nt *metsasi*), *h* puudumist sõna algusest (*obune*), pikkade vokaalide asendamist diftongidega (nt *nüüd*), *u*-d võõrsõnade järgsilpides (nt *autu*), *nd*-partitsiipe (nt *teind*). Need tunnused on muutumas argijoonteks, kuigi algselt iseloomustasid need Tallinnamaa kõnepruuki. (Hennoste 2000b: 71)

Igal inimesel on oma sõnavara ja eri keelevariante kasutatakse vastavalt olukorrale. Sama kehtib ka ilukirjanduslike tegelaste puhul. Nad on usutavad, kui nad kasutavad lisaks argikeelsustele ka varieeruvust, teevad erinevates olukordades erinevaid valikuid. Kirjanik saab illusiooni tekitada, valides mitmesuguste argikeele variantide hulgast sobivaimad. Nii on võimalik eristada tegelasi nende päritolu, vanuse, sotsiaalse positsiooni ja ka ameti järgi. Murde kasutamine on samuti üks viis eristada inimesi, ühtlasi saab sellega edasi anda huumorit ning see annab aimu teoses kujutatud aja kõnelemisviisidest. (Tiittula, Nuolijärvi 2013: 18–19) Kuid reaalsustaotlusega ei saa liiale minna, sest siis ei tundu kõne enam reaalne (Koivisto, Nykänen 2013: 45).

Ilukirjanduse fiktiivses kõnes kasutatava keelega loob autor illusiooni autentsest kõnest, et näidata tegelaskujude tõepärasust. Seal kasutatakse tegelikule kõnele iseloomulikke jooni, ent siiski ei kopeerita seda täielikult. (Tiittula, Nuolijärvi 2013: 11). Ka kõige realistlikumana tunduv repliik on stiliseeritud (Koivisto, Nykänen 2013: 63). Kirjanik on kunstnik, mitte lingvist. Tema eesmärk on kirjanduslik – seetõttu pole suurem osa kirjanduslike murrete näiteid täiuslikud. Iga autor otsustab, kui palju iseärasusi ta soovib tegelaskõnesse lisada. (Ives 1971: 147)

Eesti kirjanduses on teistest ilukirjanduslikest autoritest enam oma loomingus argijooni kasutanud Oskar Luts (Hennoste 2000b: 72). Lutsu keelekasutuses on nähtud seost vestluse, pajatamisega (Hennoste 2012: 1626). Hennoste (2012: 1627) järgi on Luts kasutanud oma teoses „Kevade” ka mitmeid murdelisi erijooni – osa neist on läänelised, mõni on idamurdeline, ent on ka Lõuna-Eesti jooni. Lutsu teoses on eripäraseid keelejooni, mille ülesandeks on tavaliselt märkida tegelaste madalat sotsiaalset staatust. Need jooned märgivad suulist keelekasutust, vastandudes avalikule suulisele suhtlusele. Suulist argivestlust iseloomustavad veel ka mitmesugused vande- ja sõimusõnad (*juudaline; mis sa jõlad*). Luts üritab lugejale edasi anda illusiooni kõneldud keelest, matkides suulise kõne intonatsiooni ning rütmi.

Suulisele kõnele on iseloomulik sõnade otsimine ja juba välja öeldu ümbertegemine. Näiteks Luts on oma teoses otsimise vahendina kasutanud kordusi ja pause. Ümbertegemisel kasutab sõnade asendamist. (Hennoste 2012: 1629) Hennoste järgi ei kasuta Luts suulise keele jooni, näitamaks lugejale, et tegu on harimata tegelasega, vaid Luts soovib näidata nende tegelaste loomulikku kõnelemisviisi ja muudab nad sel viisil elavateks inimesteks. Nii on lugejal võimalik tunda, et viibib kuulajana mõne tegelase kõrval. (Hennoste 2012: 1630–1631)

1.4. Sotsiolingvistiline varieeruvuse analüüs

Sotsiolingvistika ajalugu ulatub 1960. aastatesse. Sotsiolingvistika on aastate jooksul hargnenud mitmeks eri suunaks, kuid kõiki neid ühendab huvi uurida keele ja sotsiaalse struktuuri suhteid. (Keskimaa 2013: 496) Põhirõhk on ühiskonnakesksel lähenemisel (Hennoste 2000d: 10).

Sotsiolingvistilises uurimises pööratakse tähelepanu sotsiaalsetele markeritele, mis näitavad, missugusesse ühiskonnarühma kuulutakse. Sotsiaalsed markerid väljendavad kõneleja sotsiaalset identiteeti. (Pajusalu jt 2009: 33)

Sotsiolingvistika keskendub keelekasutuse ja ühiskonna suhetele. Uuritakse „korrelatsioone inimese ühiskonnaga seotud tunnuste (klass, vanus, sugu jms) ja tema keelekasutuse vahel” (Hennoste 2002: 230). Sotsiolingvistika saab jagada kaheks osaks, kus ühelt poolt ollakse arvamusel, et keel varieerub ja see on seotud kõnelejate sotsiaalsete omaduste ning konkreetsete keelekasutamise situatsioonidega. Teine pool aga keskendub keele ja ühiskonna vahelistele suhetele. (Hennoste 2002: 217–218, 230)

Varieerumist on võimalik uurida kvantitatiivselt – uurides eelkõige keelekasutajate ja keele suhteid – või kvalitatiivselt, kus vaatluse all on keelekasutaja ja konkreetse situatsiooni suhted (Hennoste 2002: 217–218). William Labov on oma uurimustega kvantitatiivses sotsiolingvistikas üks teerajajaid. Inimese sotsiaalsesse klassi kuulumine määrab ära selle, missugust keelendi varianti ta kasutab (eesti keeles näiteks *hobune/obune*). (Hennoste 2002: 230)

Nagu juba eespool selgus, määrab ka kirjandusteoste tegelaste usutavuse keeleline varieeruvus ning seetõttu pööratakse sellele tegelaskõne uurimisel tähelepanu. Ka käesoleva töö autor tugineb oma töös sotsiolingvistilisele varieeruvuse analüüsile – murdejoonte analüüsil vaadeldakse ka tegelaste vanust, sotsiaalset positsiooni ja haridust ning üritatakse välja tuua tegelaste sotsiaalsete omaduste ja murdekasutuse vahelised seosed.

2. A. H. Tammsaare murdetaust

A. H. Tammsaare ema Ann ja isa Peeter Hansen elasid Viljandimaal Suure-Jaani kihelkonnas, ent 1872. aastal asusid elama Järva-Madise kihelkonda Albu valda Tammsaare-Põhja tallu. 1878. aastal sündiski tulevane kirjanik Anton Hansen, kes aastate pärast otsustas võtta endale kodutalu järgi kirjanikunime Tammsaare. Perre sündis kokku 12 last, kuid neist kaks surid. (Teder 1977: 3, 5–6) Kooliteed alustas Anton Hansen kohalikus vallakoolis, kõigepealt õppis ta Albu vallas olevas Sääsküla vallakoolis, seejärel Ambla kihelkonnas paiknevas Prümli valla külakoolis. Hiljem suundus ta Väike-Maarjasse, kus jätkas õpinguid sealse kihelkonnakoolis. Anton Hansen soovis veelgi edasi õppida ja asus Tartusse Treffneri gümnaasiumisse ning sealt juba suundus ülikooli. (Tammer 1978: 23)

Tammsaare on tõdenud, et on oma romaanis „Tõde ja õigus” mingil määral lähtunud omaenda elust ja sündmustest: „On õigus, et ma selles olen faktilist materjali kasutanud, kui ka mitte väga suurel määral. Maastik ja ümbrus on minu kodukohast, samuti meelesolud. Inimesi ei ole ühtki täielikult tegelikust elust kopeerinud, vaid olen algtüüpe transformeerinud.” (Tammer 1978: 19). Andrese tegelaskujuks on Tammsaare inspiratsiooni saanud oma isast Peeter Hansenist, Pearu puhul aga isa naabrimehest Jakob Sikenbergist (Teder 1977: 20). Kahe naabrimehe vahel Tammsaare-Põhja ja -Lõuna talus oli sageli piiritülisid, mis viisid kohtus protsessimisteni (Teder 1977: 18).

Nende kahe mehe vihavaenu tõi Tammsaare ka oma teosesse „Tõde ja õigus” ning on näha, et Pearu ja Andres pole leppinud ka romaanisarja viimases osas. Võib oletada, et kui nii mitmeidki sündmusi ja inimesi kujutades on Tammsaare lähtunud enda elust, siis on ka tegelaskõne mõjutatud sellest, kuidas oli tavaks kõnelda tema kodukohas.

2.1. Keskmurde jooned

Keskmurde piirkond on suurim Eesti murdeala, tänapäeval kõneldakse seda murret Harjumaal, Lääne- ja Ida-Virumaal, Järvamaal, Jõgevamaa lääneosas, Viljandimaa põhjaosas ning Äksis, mis asub Tartumaa põhjaosas (Pajusalu jt 2009: 142). Keskmurde nimetuse järgi on juba arusaadav, et murre paikneb mitme murde vahel ning kuna keskmurde levikuala on niivõrd suur, pole ühtset murret tekkinud ning murdekeele erinevused on piirkonniti suured. Ka naaberalad on saanud keskmurde mõjutusi. (Must, Univere 2002: 353; Pajusalu jt 2009: 142)

Kuna eesti kirjakeele aluseks on olnud keskmurre, on neil kahel küllaltki palju sarnaseid jooni, kuid keskmurdel on ka mitmeid eristavaid tunnuseid. Üks kõige iseloomulikum keskmurde joon on pikkade madalate vokaalide diftongistumine (nt *mua*, *heal*) (Pajusalu jt 2009: 142; Must, Univere 2002: 127). Vanemas keeles oli ka konsonant *v* või *j* sõna alguses diftongi ees (nt *vuasta*, *jeal~jaal*). Kuigi see murdejoon on esindatud pea kõikjal keskmurdealal, puudub see siiski mõnes murde servaalas. Ent see tunnus on levinud ka väljaspool keskmurdeala, näiteks idamurdes, Ida-Saaremaal, Kihnus, Muhus ja ka Lääne-Eesti rannikul. (Pajusalu jt 2009: 142–143) Iseloomulik on *a*-lõpuliste partitiivi vormide moodustamine (nt *püksa*), peamiselt esineb see lääne- ja idamurdes, kuid on laialt levinud ka keskmurdes (Must, Univere 2002: 224, 227). *nud*-partitiip esineb tavaliselt vokaalikaolisena (nt *käind*), aga ka tunnuseti (nt *leid*) (Must, Univere 2002: 340–341).

Eelkõige põhjapoolsele keskmurdealale on omane *id*-lõpuline mitmuse partitiivi moodustamine (nt *ämbriid*) (Must, Univere 2002: 216), samuti pikkade keskkõrgete vokaalide *oo*, *öö*, *ee*, *õõ* diftongistumine: *suo*, *tüö*, *tie*, *võeras*. See tunnus esineb ka kirderanniku murderühmas, Muhus ning Kihnus. Assimilatsioonid *lj* > *ll*, *sj* > *ss* on tavalised lisaks lõunaeesti ja läänemurdele ka keskmurdes (nt *nällane*, *assad*). Keskmurdele on iseloomulik alaleütlevas käändes *-lle* lõpp, kui sellele eelneb kastrõhuline silp (nt *paremalle*). (Pajusalu jt 2009: 143) Nii nagu enamasti kõikides eesti murretes, pole ka keskmurdes *h*-d sõna alguses (Must, Univere 2002: 22).

Kõige lähedasem on keskmurre läänemurdega ning nende vahele ei saa ka järsku murdepiir tõmmata (Must, Univere 2002: 353). Sageli on isegi raske vahet teha, kas mõni rajamurrak on pigem kesk- või läänemurdeline (Must, Univere 2002: 358). Keskmurde läänepoolsemale osale on iseloomulikud tugevaastmelised inessiivivormid (nt *nurkkas*, *jalgas*), häälikuühendi *mb* assimileerumine *mm*-iks (nt *lammad*). Sarnaselt läänemurdega kasutatakse ka läänepoolsetel keskmurdealadel palju *e*-vokaali *el*-, *er*-noomenite käändevormides ja liidetes (nt *kõstre*). (Pajusalu jt 2009: 144) Laialt on levinud läänelise levilaga muutus *ja* > *jä* (nt *jänu*). Pigem lääneline on ka muutus *e* > *ä* (nt *änam*) (Must, Univere 2002: 107, 111).

Järva-Madise kihelkond, kust Tammsaare ise pärit oli, paikneb keskmurde tuumalal. Sellele piirkonnale on iseloomulik vaheldumatus *ader*-tüüpi sõnades – nii nominatiivi, genitiivi kui ka partitiivi vorm on *adra*. Ühtlasi on tavapärane *ks*-i püsimine järgsilpides (nt *katuksed*). Keskmurde tuumalale on iseloomulik ka lääneline *j*-i kadu madalate vokaalide vahelt (nt *aama*). (Pajusalu jt 2009: 147)

Tammsaare vanemad olid pärit Põhja-Viljandimaalt ning selle piirkonna murrakutele on lisaks mitmetele läänelistele erijoontele iseloomulik veel ka näiteks klusiili puudumine sõna alguses helilise konsonandi eest (nt *plaaster* > *laaster*), *v* > *u* muutus sõna lõpus (nt *rasu* : *rasva*), aga ka *tama*-, *dama*-liiteliste verbide lühemate vormide kasutamine impersonaali imperfekti vormides tavapäraste *di*-lõpuliste kõrval (nt *istutadi* ~ *istutti*). (Must, Univere 2002: 358) Keskmurdes, sh Põhja-Viljandimaa murrakutes on mõnele sõnale iseloomulik assimilatsioon *sk* > *ss* (nt *käskima* : *kässib*) (Must, Univere 2002: 46).

2.2. Uurimused Tammsaare keele kohta

Uurimusi Tammsaare keele kohta on tehtud mitmeid – nii seminari- kui ka bakalaureusetöid. 1952. aastal on Kalju Prikk kirjutanud töö „Murdesõnad Anton Hansen-Tammsaare romaani Tõde ja õigus I köites”, Helle Pirrus on kirjutanud teemal „Koha- ja ajamäärus A.H. Tammsaare romaani „Tõde ja õigus” V osas“ (1979) ning Tiiu Kadajane teemal „Kohamääruse esinemine A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse” V osas” (1979). Ka Tammsaare lausehitust on mitmed uurinud, näiteks Erna Tillemann (Siirak) on kirjutanud 1933. aastal uurimistöö teemal „A. H. Tammsaare lauseehitus”. Tammsaare teostes on uuritud rind-, põim- ja koondlauseid, aga ka lauselühendite kasutamist.

Erna Tillemann on uurinud ka Tammsaare stiili. Ta on kirjutanud Tammsaare lause struktuurist ja sõnastusstiilist, vaadeldes eelkõige „Kõrboja peremeest” ning „Tõe ja õiguse” I osa. Tema sõnul pole Tammsaare sõnastusele kuigi palju tähelepanu pööranud, kuigi huvitub Tillemanni sõnul keele hingedelust. Küll aga ei saa öelda, et Tammsaarel ei oleks temale omast sõnastusstiili – see väljendub ka siis, kui kirjanik ei pööra teadlikult tähelepanu sellele, kuidas ta sõnu ritta seab. (Tillemann 1940: 313)

Tillemanni (1940: 314–315) sõnul on Tammsaare tüüpiline lause pikk ja hargnev, sest kirjanik olevat tahtnud seeläbi edasi anda elu mitmekesisust ning karakteriseerida tegelaste suhteid, seda eriti „Kõrboja peremehes”. Ent dialoogis, kus tegelased kõnelevad rahvakeeles, on laused lihtsama ehitusega. „Tões ja õiguses” on keel märgatavalt ühtsem, kuna esineb ka rohkem rahvakeele kasutust. Tillemanni (1940: 319) järgi võib Tammsaare loominguks tähele panna kirjaniku erksat kuulmismeelt, millega ta annab edasi, missuguseid helisid ja hääli tegelased kuulevad ning missuguseid tundeid need tekitavad. Isegi naisi kirjeldab Tammsaare häälte kaudu.

Keelekasutust on lähemalt vaadanud Aili Kask oma diplomitöös „A. H. Tammsaare romaani „Tõde ja õigus” I osa keelest” (1959). Kase uurimuse kohaselt on Tammsaare suutnud „Tõe ja õiguse” I osas luua ühtlase keelekasutuse, kus ülekaalus on rahvalik

kõnekeel, mida ta loob rahva seas tuntud sõnavaraga (Kask 1959: 18). Kask keskendub põgusalt ka Tammsaare stiilile (Kask 1959: 46) ning süntaksile, on uurinud erinevaid lausetüüpe Tammsaare teoses ning on selgunud, et koondlause on „Tões ja õiguse” I osas enim kasutatav lausetüüp (Kask 1959: 66). Rindlauset on rohkem kasutatud dialoogides, kus see lausetüüp loob paremini ettekujutuse, et tegu on ehtsate inimestega (Kask 1959: 70). Rahvakeelsuse loomisel on oluline ka murdesõnade tarvituse (Kask 1959: 90). Ühtlasi toob Kask välja foneetilisi (1959: 105) ning morfoloogilisi erijooni (1959: 108), mis Tammsaare teoses leidsid.

Kõige hiljutisema Tammsaare keelekasutuse uurimuse on kirjutanud Maria Mandri 2013. aastal. Tema bakalaureusetöö kannab pealkirja „Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõe ja õiguse” I osa tegelaskõnes”. Mandri uurib lähemalt „Tõe ja õiguse” I osas leiduvaid fonoloogilisi, morfoloogilisi ja leksikaalseid murdelisi erijooni ning analüüsitulemuste põhjal on väitnud, et Tammsaare on teoses kasutanud enim lääne- ja keskmurdele iseloomulikke tunnuseid. Tööst ilmneb, et Tammsaare jaoks on stiili puhul oluline teose usutavus, mis on loodud talurahvale iseloomulike keelekasutusega. (Mandri 2013: 49–50)

3. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus” V osas

„Tõde ja õiguse” V osa murdejoonte analüüsimiseks on teosest välja kirjutatud kõik normikeelest kõrvale kaldunud fonoloogilised ja morfoloogilised jooned ning murdelised sõnad. Kõik erijooned on paigutatud tabelitesse vastavalt sellele, millise joonega on tegu ning missuguse tegelase kõnest see pärit on. Tõösse on lisatud kokkuvõtlikud tabelid. Seejärel on analüüsitud teoses enim esinenud fonoloogilisi ja morfoloogilisi murdejooni ning murdesõnu, välja toodud, missugusele piirkonnale need omased on ning kelle kõnes esineb murdepärasusi kõige rohkem.

3.1. Peamised erijooned

Tabelis 1 ja tabelis 2 on välja toodud romaanisarja „Tõde ja õigus” V osas enim esinenud fonoloogilised ja morfoloogilised murdejooned. Vertikaalses „kokku” tulbas on kirjas iga tegelase puhul kogu teoses kasutatud fonoloogiliste/morfoloogiliste joonte hulk, horisontaalses „kokku” tulbas on konkreetsete joonte esinemiste arv. Tabelitesse on kantud nii Mäe kui ka Oru talu tegelased, välja on jäetud nt Kassiaru peremees, kaks Oru sulast ning üks nimetu vanem meesterahvas, kellega tehakse juttu vaid korra. Nende kõnes kas puuduvad üldse murdelised erijooned või esineb neid vaid mõni üksik.

3.1.1. Fonoloogilised jooned

Fonoloogilistest murdejoontest on „Tõde ja õiguse” V osas kasutatud kõige enam pikkade madalate (*aa, ää*) ja keskkõrgete (*õõ, oo*) vokaalide diftongistumist. See on iseloomulik keskmurde tunnus (Pajusalu jt 2009: 142; Must, Univere 2002: 127), ent see on levinud ka idamurdes, Ida-Saaremaal, Kihnus, Muhus ning Lääne-Eesti rannikul. Keskmurde idaosale on iseloomulik, et diftongi esimene häälik on tavaliselt kõrge vokaal (*ua, ia*), ent harju murrakutes on selleks keskkõrge vokaal (*oa, ea*). (Must, Univere 2002: 127–129)

Tabelis 1 on välja toodud Vargamäe tegelaste kõnes enim esinenud fonoloogilised murdejooned.

Tabel 1. Enim esinenud fonoloogilised erijooned

Tege- lased	<i>aa</i> > <i>ua</i>	<i>ää</i> > <i>ea</i>	<i>õõ</i> > <i>õe</i>	<i>ja</i> > <i>jä</i>	<i>r</i> > <i>Ø</i>	<i>sk</i> > <i>ss</i>	<i>st</i> > <i>ss</i>	<i>ks</i> > <i>s</i>	Kok- ku
Andres	-	-	3	2	-	-	4	-	19
Pearu	96	38	14	4	1	-	-	-	171
Indrek	-	-	-	-	-	-	-	1	2
Maret	-	-	-	1	-	-	1	-	3
Sass	-	-	-	-	1	-	-	-	2
Karla	-	3	-	-	1	-	-	-	5
Ida	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Oskar	-	-	2	1	-	-	-	1	5
Elli	-	-	1	1	-	-	-	-	2
Ott	-	-	3	1	1	-	-	-	7
Tiina	-	-	-	1	-	-	-	-	3
Helene	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Juuli	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Eedi	-	-	-	-	-	7	-	-	7
KOKKU	96	41	23	11	6	7	5	2	

„Tõe ja õiguse” V osas on pikk *aa* moodustanud diftongi *ua* (nt *suab*), *ää* esineb kujul *ea* (nt *pease*) ja *õõ*-st on saanud diftong *õe* (nt *võeras*), *oo* on muutunud *uo*-ks ning esineb teoses vaid ühe korra – Pearu kõnes (*tuond*). Tabelist 1 on näha, et seesugust pikkade vokaalide diftongistumist esineb kõige enam Oru Pearu kõnes, ent mõned korrad võib seda märgata ka teiste tegelaste puhul. Pearu kõnes esineb sõnaalgulise diftongi ees veel ka konsonant *j* (*jaal*). See märgib vanemat keelekasutust (Pajusalu jt 2009: 142). Sama sõna – *jaal* – puhul on toimunud muutus ka pikas vokaalis – madal pikk eesvokaal on muutunud madalaks pikaks tagavokaaliks (*ää* > *aa*).

Pika keskkõrge *õõ* diftongistunud vorme esineb lisaks Pearu kõnele veel Andrese, Elli, Oskari ja Oti kõnes ning seda vaid sõnades *võõras* ja *Krõõt*. Mõlemad sõnad esinevad

teoses ka kirjakeelsel kujul. Metateesi *praegu* > *paergu* esineb vaid kahel korral Andrese kõnes.

Tabelist 1 on näha, et teoses on kasutatud ka häälikulist muutust *ja* > *jä* (nt *jäks*, *jäksama*, *jänu*). See on iseloomulik nähtus suuremale osale kesk- ja läänemurde aladest (Must, Univere 2002: 107). Seda esineb teistest pisut rohkem Andrese ja Pearu kõnes. Nähtus, kus lauserõhutus asendis kaob *r* vokaalide vahelt sõnas *ära*, on iseloomulik kogu keskmurde alale (Must, Univere 2002: 74). Tegelaskõnes esineb seda pea poolte tegelaste kõnes, kuid väga vähesel määral. Assimilatsioon *sk* > *ss* on iseloomulik saarte ja läänemurdele, kuid esineb ka Põhja-Tartumaa ja Põhja-Viljandimaa murrakutes (Must, Univere 2002: 46). Teoses kohtab seda nähtust üksnes Eedi kõnes (*kässib*).

Assimilatsioone leidub teoses teisigi, näiteks esineb Andrese ja Mareti sõnavõttudes muutust *st* > *ss* (nt *varssi*). See nähtus on iseloomulik idamurde Kodavere murrakule (Must, Univere 2002: 47). Indreku kõnes esineb vaid kaks häälikulist erijoont: *b* > *v* (nt *kõrb* : *kõrve*), mis on omane eelkõige viru murrakutele (Must, Univere 2002: 32) ning *ks* > *s* (nt *joosnud*), mis on iseloomulik keskmurde lääne- ja edelaosale, aga ka lääne- ja saarte murdele (Must, Univere 2002: 55). Nähtus *ks* > *s* esineb ka Oskari kõnes.

3.1.2. Morfoloogilised jooned

Tabelis 2 on välja toodud Vargamäe tegelaste kõnes enim esinenud morfoloogilised murdejooned.

Tabel 2. Enim esinenud morfoloogilised erijooned

Tegelased	<i>nud</i> > <i>nd</i>	<i>nud</i> > Ø	<i>id</i> -line mitmuse partitiiv	<i>a</i> -line mitmuse partitiiv	Kokku
Andres	128	14	-	2	152
Pearu	65	11	-	3	79
Indrek	-	-	-	-	-
Maret	53	1	2	-	56
Sass	25	1	-	-	27
Karla	54	6	-	1	61
Ida	14	2	-	1	17
Oskar	25	1	-	-	26
Elli	13	2	-	-	15
Ott	28	1	-	-	31
Tiina	105	3	5	-	113
Helene	13	-	-	-	13
Juuli	13	-	-	-	13
Eedi	2	-	8	-	10
KOKKU	538	42	16	7	

Tabelist 2 on näha, et „Tõe ja õiguse” V osas esineb morfoloogilistest joontest kõige enam isikulise tegumoe mineviku *nud*-partitsiibi lühenemist (*nud* > *nd*), näiteks *käind*, *läind*, *näind*. See on levinud keskmurde nähtus, kuid seda leidub ka läänemurdes ja kirderannikumurdes. (Must, Univere 2002: 340) Teine enim esinenud morfoloogiline joon on tunnuseta *nud*-partitsiip (nt *and*, *taht*). Mõlemaid vorme kasutab suurem osa tegelastest, välja arvatud Indrek. *nud*-tunnuselisi partitsiipe on enim Andrese kõnes, järgneb Tiina ning seejärel Pearu. Tunnuseta *nud*-partitsiipi kasutab kõige rohkem samuti Andres, pea sama palju leidub seda Pearu kõnes, teistel tegelastel esineb seda vähem.

Ülejäänud morfoloogilistest erijoontest kasutatakse eripäraselt moodustatud mitmuse partitiivi vorme, näiteks *krutskeid* > *krutskid*, mis on iseloomulik rohkem Lõuna-

Eestile. Seda kasutatakse näiteks Põhja-Tartumaa ja Põhja-Viljandimaa murrakutes. (Must, Univere 2002: 228) Teoses esineb *id*-lõpulist mitmuse partitiivi vormi Eedi, Tiina ja Mareti kõnepruugis. Andres, Pearu, Karla ja Ida kasutavad *a*-lõpuliselt mitmuse partitiivi vorme, näiteks *tikka*, *asunikka*, *kiva*, *tonta*, *kuuska*, mis on levinud lisaks keskmurdealale ka lääne- ja idamurdes (Must, Univere 2002: 227).

3.1.3. Sõnavara

Nagu esimeses peatükis osutatud, on üks murdekasutuse eesmärgi viidata tegelaste päritolule. Selle peatüki eesmärk ongi vaadelda „Tõe ja õiguse” V osa tegelaskõnes esinevaid murdesõnu ning välja tuua, missugusele piirkonnale need sõnad iseloomulikud on. Sõnade esitamisel on lähtutud nende erinevusest kirjakeelest. Kuna käesoleva töö eesmärk pole anda täpset loendit teoses kasutatud murdesõnadest, siis ei tooda selles peatükis välja kõigi tegelaste kõnes esinenud murdesõnu, vaid esitatud on peamiste tegelaste kõnes kasutatud sõnad. Eesmärgiks on välja selgitada, kuivõrd viitab murdesõnade kasutamine konkreetsele piirkonnale.

Murdesõnade levikuala määramisel on peamiselt kasutatud „Väikest murdesõnastikku” (VMS), kust pärinevad ka enamike sõnade tähendused. Kui VMS sõnade tähendust ei andnud, on need saadud „Eesti keele seletavast sõnaraamatust” (EKSS 2009) või „Eesti murrete sõnaraamatust” (EMS 2004).

Tammsaare on tegelaskõnesse lisanud mitmeid kodumurrakule omaseid sõnu, seetõttu on tabelis 3 need ka välja toodud. Kuna Tammsaare kodumurrakus levinud sõnavara leidis ka jutustajatekstis, on käesoleva töö autor ka need välja toonud.

Tabel 3. Järva-Madise murrakule omased sõnad

<i>Tegelane</i>	<i>Sõna</i>
Andres	Paristama
Andres	kapuk(as)
Andres	Orm
Pearu	Inkuma
Pearu	Sopsima
Pearu	Kupits
Pearu	Vistar
Pearu	ving (vingamees)
Pearu	Kunskopp
Karla	Kunskopp
Karla	Kupits
Karla	Lukutama
Indrek	Kunskopp
Indrek	Rägu
Sass	Narrima
Maret	Mädand
Jutustaja	Sajakoorne
Jutustaja	Mõnama
Jutustaja	Vinku
Jutustaja	Natt
Jutustaja	Painepakk
Jutustaja	Laju
Jutustaja	Klomp
Jutustaja	ving (vingamees)

Teoses ei kasutata palju seesuguseid eripäraseid murdesõnu, mis esineks mitme tegelase kõnepruugis. Pigem tuleb välja üksikuid sõnu, mida leidub vaid mõne konkreetse tegelase väljaütlemistes. Kuid näiteks sellised sõnad nagu *rehnutt*, *vahmiil*, *pedakas*, *kunskopp* leidub tekstis siiski veidi rohkem. *Rehnutt* ja *vahmiil* on ülekaalus Pearu kõnes.

Andrese kõnes esineb peamiselt läänelise levikuga sõnadest *paristama* ‘hangeldama’, mida leidub ka Järva-Madise murrakus, *parnama* ‘lobisema’, mis on omane ka Suure-Jaani kihelkonnale, ühtlasi *pahmitsema*, tähenduses ‘segamini ajama’ (VMS), ent teoses kannab see pigem tähendust ‘pahandama’ (EKSS 2009) – see selgub ka näitest 1.

(1) „Ükskord *pahmitsesin*, kui teised tegid tõkkeid, aga nüüd teen ise sedasama.”

(8)

Nii Andres, Indrek, Tiina kui ka Oskar kasutavad väga kitsa levikuga sõna *pedakas* ‘mänd’ (EKSS 2009) – see esineb vaid kahel läänemurde alal, ühes keskmurde, idamurde ja Tartu murde murrakus. Küll aga on samatüveline sõna Eestis rohkem levinud, nt *pedajas* on ülekaalus lõunaeesti murretes. Andrese kõnes esineb ka sõna *säädne* ‘kohane’, mis Pearu kõnes saab kuju *seadne*, levinud on see vaid ühes läänemurdealale jäävas murrakus ja ühes rannikumurde murrakus. Andres kasutab ka üksnes keskmurdealale jäävale Simuna murrakule iseloomuliku murdesõna – *vänklema* ‘jagelema’. Seda leidub ka Indreku ja Mareti kõnepruugist. Sõna *kapuk(as)* ‘sokk’ on laialt levinud, esineb rohkem Eesti kesk- ja põhjaosas, sh Järva-Madise murrakus, ent kasutatakse ka läänemurdes. *Horm* ‘aas v. tärge pastla v. viisu servas paelte läbitõmbamiseks; risti üle jala käiv pastla-, viisupael’ (EKSS 2009) on Andrese kõnes kasutusel ilma sõnaalgulise *h*-ta ning see sõna on levinud enamasti Eesti põhjaosas keskmurdealal, sh Järva-Madise murrakus, aga ka ranniku ja idamurdes.

Pearu kõnes on palju laialt levinud sõnu, ent siiski kasutab tema kõige enam Järva-Madise kihelkonnale omast sõnavara. Pearu kõnes esineb näiteks sõna *hinkuma* ‘tagant üleslöömisel kiljuvalt hirnuma’ (EKSS 2009) ilma sõnaalgulise *h*-ta, mis on levinud kõigis murretes peale Mulgi ja Tartu, ühtlasi kasutatakse seda sõna Järva-Madise ja Suure-Jaani kihelkonnas. *Otsaline* ‘otsustaja, juhtija’ on levinud vaid mõnes üksikus paigas, eelkõige Lõuna-Eestis. Oma kõnes kasutab Pearu ja kord ka Karla sõna *rehnutt* – VMS-is leidub seda kujul: *reh(k)nu*, *reh(k)nut(t)*, *rehnuk*, *rehtnut*, *rehvnuk*, *rehknuut*, *rehkont*, *rehk(n)um*. Seesugused vormid on kasutusel kõikides murretes, kuid ülekaalus on need siiski keskmurdealadel.

Eelkõige lõunalise levikuga on Pearu kasutatav sõna *karmansik* ‘taskuvaras’, mis kujul *karmantsik* on levinud siiski ka kõigis teistes murretes. *Sopsima* ‘(sopsudega) korduvalt kergesti lööma’ (EKSS 2009) on hajusalt levinud kõigis murretes, sh on esindatud ka

Järva-Madise murrakus. Kõikidel murdealadel on küllaltki laialt levinud Pearu ja Karla kasutatav *vahmiil*, samuti *kupits* ‘piiritähis’, mis on omane ka Järva-Madise murrakule. *Vistar* on enamasti läänelise levikuga, kasutusel põhiliselt saarte ja läänemurdes, ent on esindatud ka keskmurdes, sh Järva-Madise murrakus. Teoses esineb sõna *vistar* Pearu kõnes ülekantud tähenduses ‘tüliasi’ (EKSS 2009), mis ilmneb ka näitest 2.

- (2) „Siis põlnd veel mingit *vistart* Mäe ja Oru vahel, nii et Liisi veri jäi vaenust rikkumata, nagu oli rikkumata Joosepigi veri, sellepärast pidigi neist kahest kirikualtari ees puar suama.” (88)

Nii Indreku, Pearu kui ka Karla kõnes esineb sõna *kunskopp* ‘kaval nõks, riugas’ (EMS 2004), mis kujul *kunsskopp* on iseloomulik lisaks Järva-Madise murrakule ka Kullamaale ja Põltsamaale, veidi teistsugustel kujudel tuntakse seda ka mujal. Karla kasutab sõna *lukutama* ‘lukustama’, mille suurem levikuala jääb selgelt keskmurdealale, olles esindatud ka Järva-Madise murrakus. Karla sõnavaras on väljend *vollmahimees*, mis VMS-is on kujul *volmaht* ‘voli’ ning seda on kasutatud vaid keskmurdealal Ambjas ning läänemurdealal Häädemeestel.

Indreku sõnavaras on huvitav väljend *lilla laskma* (3), mis tõenäoliselt tuleb sõnast *lillutama* ‘lõbutsema’.

- (3) „Vanemad on isamaalased, lapsed kadakad, isad koguvad varandust, pojad pillavad ja muutuvad kerjusteks, üks põlv teeb tööd, teine *laseb lilla*.” (10)

Jutustajatekstis esineva sõna *lillutama* levikuala on väga väike – seda esineb vaid üksikus Võru ja rannikumurde piirkonnas. Indrek kasutab sõna *kõlvuline* ‘kõlblik’, mida leidub keskmurdealalt vaid Kuusalust, ent seda esineb ka Võru murde alal Harglas ning pisut ka Tartu murde piirkonnas. *Müütama* ‘väikestes kogustes oma käest müüma’ on eelkõige läänemurdeline sõna, kuid seda esineb ka mitmes paigas keskmurdealal ning vähesel määral ranniku- ja idamurdealal. *Ohoh* tähenduses ‘rumal’ on esindatud küllaltki vähestes piirkondades, veidi enam siiski läänemurdealal, samuti sõna *rägu*

‘risu, praht’ (EKSS 2009) on vähese levikualaga, esinedes siiski ka Järva-Madise murrakus.

Sassi kõnes on väljend *narrima* ‘tüdrukut, naist häbisse saatma’ (EKSS 2009), mis on iseloomulik kõigile murretele, levinud on see ka Järva-Madise murrakus. Sassi kõnepruugist leiduv sõna *kiiama* ‘hullama’ on levinud eeskätt läänemurdealal, kuid esineb ka Mulgi ning keskmurdes. *Seegama* ‘saalima, segima, seerima’ (EKSS 2009) on levinud peamiselt Põhja-Eestis rannikumurdes, kuid seda leidub ka kesk- ja saarte murdes. *Tellerdama* ‘siia-sinna käima, ringi jooksuma’ (EKSS 2009) on väga vähese levikualaga – keskmurdealal kasutatakse seda vaid Põltsamaal, läänemurdealal Toris, Mulgi murde alal Tarvastus, idamurde piirkonnas Tormas, rannikumurde alal Viru-Nigulas ning saarte murde alal Kaarmas ja Valjalas.

Mareti kõnest võib leida sõna *setu* ‘nii mitu’, mida esineb väga üksikutes murrakutes – saarte piirkonnas, Lõuna- ja Edela-Eestis, sama kehtib *mitu-setu* kohta. Seevastu kirumissõna *mädand* on iseloomulik väga laiale alale Eestist, olles ülekaalus siiski keskmurdealal, levinud on ühtlasi Järva-Madise murrakus. Maret kasutab väljendit *liperdama*, mille tähenduseks VMS annab ‘liiderdama’ ning mis sel kujul on levinud pea üle Eesti, ent teoses on see pigem tähendusega ‘amelema, ringi tõmbama’ (EKSS 2009) (4):

(4) „Seda halvem, kui ta poisiga muidu *liperdama* hakkab.” (133)

Tiina kõnepruugist leidub murdelistest sõnadest lisaks *pedakale* veel vaid väljend *rinu* ‘närukael’, mis on esindatud üksnes rannikumurdealal Haljalas.

Jutustajatekstis esineb samuti mitmeid Järva-Madise kihelkonnale omaseid sõnu, nt *mõnama*, millele EKSS annab vaste ‘(torisedes) sajatama, kiruma, põhjama, manama’, *vinku* ‘õlleankur, piimanõu’, *sajakoorne* (*sadakoorne*) ‘puu’ (VMS), ‘kikkapuu rahvapärane nimetus’ (EKSS 2009) – see on lisaks Järva-Madise murrakule omane ka Põltsamaale ja Iisakule. Järva-Madisel kasutatakse ka sõnu *natt* ‘kahv’, *painepakk*

‘paindepakk’, (*pilve*)*laju* ‘jäänus’, *klomp* ‘tükk’, mida teoses kasutati ühendina *puuklomp*. Nii Pearu kõnes kui ka jutustajatekstis võib märgata Järva-Madise murrakule omas sõna *vingamees*, VMS-i järgi tähendab *ving* ‘vimma’.

Tabelist 3 on näha, et tegelaskõnes on Tammsaare kõige enam kasutanud oma kodumurrakule omaseid sõnu Pearu kõnes, seega tuleb Pearu puhul teistest selgemini esile seos kindla kohaga – keskmurde tuumalaga. Ka Karla ja Andres kasutavad ülejäänud tegelastega võrreldes mõnevõrra rohkem Järva-Madise murrakule omast sõnavara. Teiste kõnes oli Järva-Madise murrakus kasutatavaid sõnu vähem või puudusid need üldse. Ka jutustajatekstis esineb sõnu, mida saab seostada Tammsaare kodukohaga.

3.1.4. Argikeelsused

Nagu juba esimeses peatükis osutatud, on argikeel Hennoste sõnul kirjakeele lohakam variant, millest tuleks avalikes sõnavõttudes hoiduda (Hennoste 2000b: 70). Hennoste lisab, et „argikeelseteks joonteks nimetatakse kõike seda, mis on kirjakeeles keelatud ja mida ei saa paigutada ka murrete alla” (Hennoste 2000b: 71). Määramaks, kas tegu on argikeelsusega või mitte, on kasutatud „Õigekeelsussõnaraamatu“ (ÕS 2013) abi.

Argikeelsustest esineb enim keelendit *niisuke*, mida kasutavad teistest tegelastest rohkem Andres ja Tiina. Pearu keelekasutusse kuulub näiteks sõna *justament*. Nii Indrek, Maret, Tiina, Juuli kui ka Helene kasutavad vormi *misuke* sõnast *missugune*. Nagu ka suuremal osal teistel kõnelejatel, leidub ka Indreku kõnes keelend *niisuke*. Nii Pearu kui Mareti kõnes, aga ka jutustajatekstis on sõna *minia* asemel *mini*. Argikeelsete joontena saab veel välja tuua *õhkagi*, *ühti*.

3.2. Varieerumine

Nagu eespool viidatud, on varieerumise kasutamine üks viis, kuidas ilukirjanduses edasi anda illusiooni tegelikust kõnest. Hennoste (2000a: 49) toob välja, et inimeste puhul on tavaline, kui erinevates olukordades kasutatakse keele erinevaid variante, näiteks *nud*-partitsiibi lühenenud varianti *nd*. Teose analüüsimisel tuli välja, et Tammsaare on kasutanud sellist varieerumist ka pea kõigi oma tegelaste kõnes, välja arvatud Ida, Eedi ja Helene puhul. Ülekaalus on siiski *nd*-vormid. Esineb ka varieerumist sama kõnevooru piires, näiteks Andrese (5) ja Mareti (6) puhul:

- (5) „Tal *polnud* nahast veesaapaidki, või kui oli, siis ei *raatsind* ta neid jalga panna.” (114–115)
- (6) „Ühel ilusal kevadisel päeval oli ta äkki *öelnud* mõned sõnad ja *näidand* ise käega akna poole.” (110)

Mitme tegelase kõnes leidub sama sõnavormi erinevat kasutust, seda näiteks Karlal (7a–b), Andresel (8a–b) ja Sassil (9a–b):

- (7) a) „Sest ega siis tema heaga kellegi ligi *pease*.” (85)
b) „Arvad sa nõnda kergemini taevauksest sisse *pääseda* või?” (274)
- (8) a) „Inimene kirjutas suure kirja ja ütles siis: see on jumalasõna, ning kui jumal neid inimesesõnu ei pidand, siis neeti ja vannuti ta ära, sest ta *põlnud* täitnud inimese õigust.” (100)
b) „Poeg, minul *pole* Vargamäel enam midagi keelata ega käskida.” (6)
- (9) a) „Ega me *põle* kusagil kõrtsis, vaid puhtal laadaplatsil jumala päikese ja tuule käes.” (206)
b) „Ei, poeg, mul oli ainult sinu ema ja mul *pole* kunagi kedagi teist olncki.” (244)

Andrese kõnepruugist leidub nii *a*-lõpulist mitmuse partitiivi (nt *tükka*, *kuuska*) kui ka *i*-lõpulist mitmuse partitiivi (*oksi*), samuti vorme *praegu* ja *paergu* ning *varsti* ja *varssi*. Ühtlasi on Andres ainuke tegelane, kes kasutab nii vormi *inimene* kui ka *inime*, esimest

siiski tunduvalt rohkem. Kord leidub mõlema vormi kasutamist ka sama lause piires, nagu näites 10.

- (10) „Noor *inimene* armastab joosta ja hüpata, aga noor puu seisab paigal, nii et noor puu on natuke nagu vanainime, ainult, et noor puu veel kasvab, aga vana *inime* ei kasva, või kui kasvab, siis maa poole, mullale lähemale.” (108)

Niisugune ja *niisuke* varieerumist leidub vaid Indreku ja Oti kõnepruugis, teised tegelased kasutavad ainult *niisuke* vorme. Mõlemad tarvitavad siiski vormi *niisuke* rohkem kui kirjakeelset varianti.

Kui Karla kõnes esineb nii pikavokaalilisi vorme (*ää*) kui ka diftongistunud vorme (*ea*), siis Pearul on pikk *ää* kõikjal diftongistunud. Pearu kõnele on iseloomulik diftongistumine *aa* > *ua*, teistel tegelastel säilib pikk *aa*. *õõ* > *õe* muutus esineb nii Pearu, Andrese, Oskari, Elli kui ka Oti kõnes, ent Andres kasutab siiski ka *õõ*-lisi vorme. Kui nii Andrese kui ka Indreku kõnes kohtab kirjakeelset varianti *Jeesus Kristusest*, siis Pearu kõnepruugist leiab selle kujul *Eesus Krestus*, vahel ka *Essuke*.

Varieerumine on inimeste kõnes tavaline nähtus, seega muudab varieerumise kasutamine ka ilukirjanduslikud tegelased usutavamaks. Seda võtet on kasutanud ka Tammsaare oma tegelaskujude kõnes. Varieerumist ei esine kõigil tegelastel, kuid olulisematel tegelastel oli see siiski olemas.

4. Murdekasutuse eesmärgid A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus” V osas

Kirjanikud kasutavad oma teoses murret mingil kindlal eesmärgil ja nagu esimeses peatükis osutatud, on enam levinud põhjusteks reaalsusetootlus, sotsiaalse positsiooni või regionaalse tausta markeerimine. Murdekasutusega tulevad esile ka vastandused erinevate tegelaste vahel.

4.1. Murre kui vahend realistlikkuse loomiseks

Eespool selgus, et kirjanduslikku murret kasutatakse sageli selleks, et elu teoses tunduks võimalikult reaalne ning et näidata, kuidas inimesed tegelikult kõnelevad. Ka Tammsaare on loonud lugejale illusiooni, et tegu on tõepärase inimestega ja nende vestlustega. Kuid samas pole Tammsaare hõlmanud kõiki keskmurdejooni, vaid on valinud tüüpilisemad tunnused konkreetsetele tegelastele, seetõttu pole tekst lugeja jaoks raskesti mõistetav.

A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse” V osa peamiseks murdekasutuseeesmärgiks saab pidada realistlikkuse loomist. Tammsaare on oma teose tegelased lugeja jaoks muutnud realistlikuks, kasutades tegelaskõnes talurahvale iseloomulikku keelekasutust ja pannes nad kõnelema sarnaselt tegelike inimestega.

Tammsaare on realistlikkuse loomisena kasutanud näiteks mingil määral vandesõnu ja vulgaarkeelendeid. Vandesõnu kasutati olukordades, kus oldi enamasti mingil põhjusel ärritatud meeleolus, vulgarisme võis aga märgata ka tavaolukordades. Nii Andrese (11) kui ka Pearu (12) kõnes oli kasutusel vandesõna *raip*. Sõna *saatan* esines nii kirjakeelses vormis Oti kõnes (13) kui ka murdelisena Sassi kõnes (14):

(11) „Piipugi, *raibet*, ei kannata teine enam.” (96)

(12) „Hea küll, et püstoliraip lõhkes, aga miks siis kohe pähe?” (88)

(13) „Ukse kaudu muidugi mitte, sest see, *saatan*, kräunub hirmsasti, aga aknast!”
(178)

(14) „Ma neile kivisaadanatele veel kord itsi teen, nii et nad mäletavad.” (40)

Mitmeid kordi väljendati oma pahameelt kirumissõnadega, nt Sassi kõnes *pime loom* (15) ning Maret kasutas ka murdelist vandesõna *mädand* (16):

(15) „Ega ta, *pime loom*, ometi Oru vahet jälgu?” (166)

(16) „Ega *mädandit* tea, laps oleks teisel ehk terve?” (210)

Realistlikkust on Tammsaare loonud ka vanasõnade ja fraseologismide lisamisega tegelaskõnesse (17–19):

(17) „Vaata, et sul selle lauluga *pill pika ilu järele ei tule*.” (232)

(18) „*Kel janu, sel jalad*.” (249)

(19) „*Täissöönul pole isu ja nälginul pole toitu*.” (328)

Tammsaare on lisanud tegelaskõnesse ka piibliväljendeid ja -sõnu, mida leidub enim Pearu kõnes (20a–b), aga vähesel määral ka Andresel (21). Pearu kõnes on mitmed piibliväljendid fonoloogiliselt kirjakeelest erinevad, nt *hallelooja*, *Essuke*, *uamen*.

(20) a) „Vuata, poeg, kui ma nõnda mõtlen, siis ma arvangi, et Orule oleks vana Andrese verd, talle oleks õndsas Krõeda verd vaja – *Essuke* olgu temaga, *hallelooja*!” (84)

b) „See on minu viimne soov ning see olgu teile kõigile püha, *hallelooja*, *uamen*!” (292)

(21) „Just seda ma tahakski näha, et kas *koer läheb oma okse juurde tagasi*, nagu pühakiri ütleb.” (64)

4.2. Murre kui vahend vastanduste loomiseks

4.2.1. Haritud ja harimata tegelaste vastandamine

Nii nagu „Tõe ja õiguse” I osaski, paistab ka V osas silma maainimeste ja linnainimeste keele erinevus. Haritud tegelaste ainsaks esindajaks on „Tõe ja õiguse” V osas Indrek, kes vastandub ülejäänud Vargamäe rahvale oma peaaegu kirjakeelse keelekasutusega.

Andrese kõnest saab välja tuua nt sõnad *kulduur*, *kramovonn*, *raadipill* (22), mis erinevad fonoloogiliselt kirjakeelsest variandist ning millega Andres näitab oma pisut pilkavat suhtumist haritumatesse inimestesse ja haritlaskeelele omastesse sõnadesse. Ühtlasi viitab Andrese seesugune sõnakasutus, et tegu on talurahva sekka kuuluva inimesega:

(22) „Minu arust on see suur ja hirmus sõda rahva lolliks teind. Ükski ei tea enam, mis ta kõik tahaks. Osta jalgratas, siis puudub *kramovonn*, anna talle *kramovonn*, siis tahab ta *raadipilli*. Ükski ei viitsi enam midagi teha ega õppida, kõik tahavad ainult, et oleks ühtepuhku *kulduur* ja *kulduur*. Küll mina olen vahel oma südames jumalat palunud, et ta veel pisutki mu elupäivi pikendaks, sest ma tahaks kangesti näha, kui kaua niisuke *kulduur* õieti kestab, et isegi maainimestel pole enam vaja vändata, vaid pillivänt käib aina ise, pole muud kui lõhu tantsida. Hundipalul olla nüüd niisuke pill ja *kulduur*, seal käiakse ikka teda kuulamas.” (33)

Ka Pearu kõnes esineb ebatavaliselt hääldatud sõnu, näiteks Indrekuga kõneledes kasutab Pearu sõna *protsessima*, mis Pearu kõnepruugis on saanud kuju *prosessima* (23):

(23) „Ka sinu isa mõtlemised ja himustamised on tühjaks suand, meie mõlemad, need kaks kanget Vargamäe vanameest, oleme tühja eland ja *prosessind*, sest meie rehnutpidamised ei ole piisand vägede Jehoova ees.” (212)

Vargamäe inimesed kuuluvad talurahva hulka ja nad kõnelevad talurahvale omast keelt. Nende kõnes esineb mitmesuguseid fonoloogilisi ja morfoloogilisi murdejooni ning oma keelekasutuselt vastanduvad nad linnas elanud ja haridust omandanud Indrekule, kes kõneleb peaaegu kirjakeelselt, kui välja arvata mõned argikeelsused (nt *niisuke*, *misuke*), fonoloogilised erijooned (*jooksnud* > *joosnud*, *kõrbest* > *kõrvest*). Indrek ei kasuta näiteks kordagi *nud*-partitsiibi vokaalikaolist ega tunnusetat vormi, tema kõnes ei muutu pikad madalad ega keskkõrged vokaalid diftongideks. Aga kuna Indrek on lapsepõlves siiski elanud aastaid Vargamäel, on tema kõnes säilinud ka mõned üksikud murdesõnad (nt *pedakas*, *kunskopp*, *vänklema*, *rägu*), ent neid on tunduvalt vähem kui näiteks Andresel või Pearul. Need sõnad on Indrekul tõenäoliselt lapsepõlvest meelde jäänud ja nii nagu päriseluski, tuleb tuttavasse paika naastes varem kasutatud sõnavara taas meelde. Seda võib täheldada ka Indreku puhul, kes kodukohta tagasi tulles saab jälle lapsepõlves kasutatud murdesõnu tarvitada.

Huvitava tulemuse on andnud Tiina ja Indreku võrdlus – mõlemad on küll elanud linnas, ent nende kõnet võrreldes on näha, et Tiina pole siiski nii haritud kui Indrek. Indreku kõnes ei esine ühtki morfoloogilist murdejoont, samas kui Tiina kasutab „Tõe ja õiguse” tegelastest pea kõige enam *nud*-partitsiibi vokaalikaolist vormi (nt *teind*), ühtlasi on tema kõnes tunnusetat *nud*-vormi (nt *and*), samuti *id*-lõpulist mitmuse partitiivi (*krutskid*). Nagu juba eespool mainitud, on fonoloogilisi erijooni Indreku kõnes vähe, samamoodi on see ka Tiinaga, kelle kõnes esineb vaid muutus *ja* > *jä* (nt *jäksama*) ja assimilatsioon *nd* > *nn* (nt *kandnud* > *kannud*). Võrreldes Tiinaga esineb Indreku kõnes mõnevõrra rohkem murdelisi sõnu. Põhjuseks võib oletada seda, et erinevalt Tiinast on Indreku lapsepõlv möödunud maal, kus igapäevaselt ümbritsesid teda murdes kõnelevad inimesed. Küll aga kasutab Tiinagi üksikuid murdesõnu, näiteks *pedakas* ja *rinu*. Seega üksnes linnas elamine pole saanud määravaks Indreku keelekasutuse muutumises, vaid oluline on ka haridus.

4.2.2. Mäe ja Oru rahva vastandamine

Nii, nagu „Tõe ja õiguse” I osas (Mandri 2013: 46), tõuseb esile ka „Tõe ja õiguse” V osas Mäe ja Oru vastandus, seda eelkõige Andrese ja Pearu kõnet võrreldes. Andres ja Pearu ei puutu „Tõe ja õiguse” V osas omavahel kordagi silmast silma kokku ning nendevahelised dialoogid teosest puuduvad. Küll aga saab kahe mehe vahelise vastanduse välja tuua nende vestlustest teiste inimestega. Eelkõige paistab Mäe ja Oru vastandus silma fonoloogiliste joonte poolest, näiteks Pearu kõnes on kõik pikad vokaalid diftongistunud, samas kui Andresel esineb seda vaid kolmel korral (24a–b) ning ülejäänud kordadel kasutab pikkade vokaalidega vorme.

(24) a) „Kes see tuli seal, kas oma või *võeras*?” (6)

b) „Teed ja ründad, kogud ja korjad, ja kui ootad surma, siis istud *võera* ulu all ning sinu oma kodus elavad peaaegu *võerad* inimesed, kes raiuvad sinu kasvatatud metsa uuteks eluhooneteks.” (95)

Diftongistumisega seotud vastanduse Oru ja Mäe vahel saab välja tuua veel sõnade *hää*l ja *häälitsema* kasutamisega. Nii Karlal kui Pearul on nendes sõnades toimunud diftongistumine – Karla kõnes (25) esinevad need kujul *heal* ja *healitsema* ning Pearul (26a–b) arhailisemal kujul *jeal* ja *jealitsema*. Teiste kõnes esineb sõna *hää*l üldiselt väga vähe, ent siiski leiab seda näiteks nii Andrese (27) kui ka Tiina (28) kõnest kirjakeelsel kujul.

(25) „Las nad esteks *healitsevad* ja hõiskavad, loomadki tahavad enne *healt* teha.” (135)

(26) a) „Aga, mu poeg, mis on Issanda ees enam, kas et sa temale loed ja laulad suure ja kange *jaalega* või kas sa muretsed oma sinepiivakese eest, mis Issand sinu hoolde and sinu ema rüpes?” (274)

b) „Jah, poeg, las nad aga *jaalitsevad* ja jorutavad, kukuvad ja kudrutavad, ega muidu pesale minda.” (136)

(27) „No vaata, Karla, nüüd sul on jälle su õige *hää*l ja kõne, nõnda olen ma sind ikka kuulnd ja kuulen surmani.” (310)

- (28) „Tähendab, ta ei oodand seal, ta ehk piilus jõe ääres padrikus ja tuli sealt kohe mulle järele, nii et ka teisel teel oleks ta mu kätte saand, ainult seal poleks Mullat olnd, ta poleks mu *häält* kuulnd.” (209)

Võrreldes Oru rahvaga esineb Mäel rohkem morfoloogilisi murdejooni. Kui vaadelda Mäe ja Oru vanimaid tegelasi, siis Andrese kõnes on Pearust rohkem morfoloogilisi murdejooni, eelkõige *nud*-partitsiibi vokaalikaolist vormi. Mäelt paistab sama tunnuse rohke kasutamise poolest silma ka Tiina. Oru rahva seas on morfoloogilisi murdejooni kõige rohkem Pearu ja Karla kõnes. Mäe ja Oru laste võrdlusest saab välja tuua, et Mäe laste kõnes esineb morfoloogilisi erijooni enim Mäe lastel. Küll aga saab öelda, et häälikulised murdejooned, millega tõuseb esile Oru pere, eelkõige Pearu, viitavad rohkem konkreetsele paigale ja markeerivad seega enam päritolu kui morfoloogilised murdejooned. Viimastest on näiteks *nd*-vormid järjest enam muutumas argijoonteks (Hennoste 2000b: 71).

4.2.3. Noorte ja vanade vastandamine

Kõige enam murdelisi sõnu kasutavad teoses vanemad tegelased – Pearu ja Andres. Nad vastanduvad noorematele tegelastele, kelle kõnest võib murdesõnu vähem leida, näiteks Elli, Eedi ja Helene ei kasuta ühtki murdesõna. Juuli kõnest saab välja tuua kahe murdelise sõna kasutamise: *tõuramus* ning *klõhverdama*. EKSS-i järgi tähendab *tõuras* ‘tõbrast’ ning *klõhverdama* kujul *lõhverdama* tähenduseks on ‘latrama, taga rääkima’. Et nende tähendus paremini selguks, on toodud mõlema sõna puhul ka näitelaused (29–30):

- (29) „Sina *tõuramus* niisuke!” (180)

- (30) „Pane sa tähele, tal on ka oma peres midagi soolas, mis see Tiina muidu meie Eedi juttu kohe läks Eedile *klõhverdama*.” (178)

Oti sõnavõtudest leidub vaid mõni üksik murdesõna, näiteks Järva-Madise kihelkonnale omane *komu* tähenduses ‘kraam’. Võrreldes Andrese ja Pearuga kasutavad Maret ja Sass vähem murdesõnu, kuid siiski esineb neid Mareti ja Sassi kõnes rohkem

kui nende lastel Ellil ja Oskaril. Elli ei kasuta ühtki murdesõna, Oskari puhul saab välja tuua vaid sõna *pedakas*.

Tabelist 2 on näha, et morfoloogilisi erijooni on nii Mäe kui Oru laste kõnes vähem kui vanematel tegelastel. Lastele vastanduvad selgemini Andres ja Pearu, kuid ka Maret ja Karla. Vanade ja noorte vastandus ei ilmne kuigi selgelt fonoloogiliste joonte kaudu, välja arvatud Karla ja Pearu vahel, mis selgub ka peatükis 4.2.2 välja toodud näidetes, kus on võrreldud seda, kuidas Karla ja Pearu kasutavad sõnu *hää*l ja *häälitsema*. Karla kasutab neid kujul *heal* ja *healitsema*, Pearu kõnes saavad nad arhailisema kuju – *jeal* ja *jealitsema*. Muid selgelt välja tulevaid vastandusi fonoloogilisel tasandil on vähe. Oru Pearu tõuseb esile kui tegelane, kelle kõnes on fonoloogilisi erijooni kõige rohkem, eelkõige diftongistumisi. Andrese kõnes on häälikulisi erijooni tunduvalt vähem kui Pearul, kuid enam kui noorematel tegelastel.

4.3. Murre kui vahend päritolu markeerimiseks

„Tõe ja õiguse” V osa murdejoonte analüüsi (vt 3.1.3) põhjal saab väita, et Tammsaare on kasutanud palju seesugust sõnavara, mis on levinud üle Eesti, kuid siiski selgemini tulevad esile läänelised murdejooned, enamasti on nendeks kesk- ja läänemurde alale jäävad sõnad. Fonoloogiliste joonte vaatlusel tuleb rohkem välja keskmurdelisus, sellele viitavad eelkõige diftongistumised. Sõnavara uurimisel selgus ka, et mitmedki sõnad on iseloomulikud nii Tammsaare enda sünnikodule Järva-Madise kihelkonnale (nt *paristama*, *kupits*, *vistar*) kui ka vanemate endisele elupaigale Suure-Jaani kihelkonnale (nt *parnama*, *hinkuma*). Aga esines ka sõnu, mis olid laiemalt üle Eesti levinud. See võib viidata sellele, et kui Tammsaare sünnikodust lahkus, puutus ta kokku teistsuguste paikade ja kõnelemisviisidega, mida kasutas oma teose tegelaskõnes. Kuid ka loetud kirjandusest võis ta inspiratsiooni saada.

Konkreetselt piirkonnaga saaks ehk ainsana seostada Andrest ja Pearut, kelle kõnes oli ka teistest enam murdesõnu. Andrese kõnes esines mitmeid küllaltki kitsa levikuga sõnu, ent üldiselt olid need pigem läänelise levikuga, eelkõige lääne- ja keskmurdealale

jäävad sõnad. Oli ka otseselt Järva-Madise ja Suure-Jaani kihelkonnale omaseid sõnu, nt *paristama*, *parnama*, *orm*.

Kuigi Pearu kõnes leidus mitmeid väga laia levikuga sõnu, nt *vahmiil* ja *hinkuma* ning ka näiteks enamasti Eesti lõunaosale omaseid sõnu, siis oli ka tema kõnes läänelise levikuga sõnu. Andreselt rohkem oli Pearu kõnes Järva-Madise kihelkonnale iseloomulikke sõnu, nt *inkuma*, *sopsima*, *kupits*, *vistar*, mistõttu tuleb keskmurdelisus Pearu sõnavara vaadeldes veidi rohkem esile. Keskmurdele osutab ka Pearu kõnele omased pikkade madalate vokaalide diftongistumine. Kuigi Karla kõnest saab välja tuua vaid kolme murdesõna kasutuse, on neist näha, et need on pigem läänelise levikuga, rohkem keskmurdealale jäävad sõnad.

Teiste tegelaste kõnes esineb murdesõnu vähe, seega ei saa kuigi selgelt viidata konkreetsele piirkonnale, millele omaseid sõnu nad rohkem kasutavad. Indrek kasutab näiteks sõnu, mis on omased küll kesk- ja läänemurdele, aga samas on ka sõnu, mis on levinud rohkem Lõuna-Eestis, sh Tartus, kus Indrek koolis käis.

5. Romaanisarja „Tõe ja õiguse” I ja V osa analüüsitulemuste võrdlus

„Tõe ja õiguse” I ja V osa tegevus toimub Vargamäel, Mäel ja Orul. V osas on võrreldes I osa tegelastega samaks jäänud Andres, Pearu, Indrek ja Maret, ent Maria Mandri bakalaureusetöö tabelites (2013: 58–59) kattuvad viienda osaga võrreldes ainult Andres, Pearu ja Indrek. Mandri bakalaureusetöös välja toodud tabelitest (2013: 58–59) selgub, et „Tõe ja õiguse” I osas on nii fonoloogilisi kui morfoloogilisi murdejooni tarvitusel olnud tunduvalt rohkem kui V osas. Põhjuseks saab välja tuua näiteks selle, et V osas on üheks keskmaks tegelaseks Indrek, kelle kõne on küllaltki kirjakeelelähedane, ning teistel tegelastel, kes kõnelevad rohkem murdes, on antud vähem sõna kui I osas. Aga põhjus võib olla ka see, et I osas on Andres ja Krõõt alles Vargamäele elama asunud, suheldakse tihedamalt naabritega, vaieldakse ja käiakse kohtus, mistõttu on erinevaid murdejooni tegelaskõnes rohkem leida. V osas on suhtlus vaid kahe pere ja nende tööliste vahel ning kahe vihamehe vahelisi vaidlusi pole.

5.1. Fonoloogilised jooned

Maria Mandri bakalaureusetöös olevast tabelist (2013: 58) on näha, et „Tõe ja õiguse” I osas on fonoloogilistest murdejoontest kõige enam esinenud pika *a* diftongistumist *ua*-ks ja pika *ä* diftongistumist *ea*-ks. Käesoleva töö tabelist 1 (vt ptk 3.1.1) on näha, et ka „Tõe ja õiguse” V osas on samasugune nähtus enim esindatud. Teistest enim esinenud murdejoontest kattuvad I ja V osa puhul veel muutused *õõ* > *õe*, *ja* > *jä* ning *ära* > *ä'ä*. Kui I osas on muutust *õõ* > *õe* kasutatud vähem kui V osas, siis *ja* > *jä* puhul on vastupidi. Ka nähtust, kus *r* kaob vokaalide vahelt (*ära* > *ä'ä*) on I osa tegelaskõnes kasutatud tunduvalt enam.

Maria Mandri koostatud tabelist 1 (2013: 58) on näha, et „Tõe ja õiguse” I osas on lisaks eespool mainitud fonoloogilistele joontele rohkem esinenud veel muutust *siia* > *seia*; *aed* : *aja*, *ajama* > *a'ama*; *aeg* : *a'a* ning *enam* > *änam*. Neid viimaseid ei olnud romaanisarja V osas aga kordagi kasutatud. Nagu käesoleva töö tabelist 1 on näha, siis

saab V osa enim kasutatavatest fonoloogilistest joontest välja tuua veel muutuse *ks > s* ning assimileerumised *sk > ss* ja *st > ss*.

Maria Mandri koostatud tabelist 1 (2013: 58) on näha, et fonoloogilisi murdejooni on enim Pearu kõnes. Seda saab täheldada ka „Tõe ja õiguse” V osa kohta tehtud tabelist 1, kust tuleb välja, et V osas on häälikulisi murdejooni küll vähem esinenud kui I osas, kuid siiski on Pearu teistest tegelastes rohkem fonoloogilisi erijooni kasutanud. Andrese kõnes on aga V osas tunduvalt vähem häälikulisi erijooni kui I osas. Küllap seetõttu, et Andres on saanud vähem sõna ning Pearuga silmast silma vestlusi ning vaidlusi V osas ei ole. Indreku puhul paistab silma, et lapsepõlves on ta kasutanud rohkem fonoloogilisi murdejooni kui V osas, kui ta vanema ja harituma inimesena koju naasis.

5.2. Morfoloogilised jooned

„Tõe ja õiguse” I (Mandri 2013: 59) ja V osa (vt ptk 3.1.2) morfoloogiliste erijoonte esinemise kohta tehtud tabelite võrdlusest selgub, et mõlemas osas on tegelaskõnes enim kasutatud *nud*-partitsiibi vokaalikaolist ja tunnusta varianti ning mõlemas osas on seda nähtus esinenud kõige rohkem Andrese kõnes.

Nii I kui V osa peamiste morfoloogiliste erijoonte hulgas on veel *a*-line mitmuse partitiiv, mida „Tõe ja õiguse” I osas on siiski pisut rohkem. Ülejäänud Maria Mandri tabelis 2 (2013: 59) välja toodud põhilised murdejooned pole romaanisarja V osas kuigi palju esinenud, näiteks sõna *põle* kasutus, mida V osas leidub vaid kahel korral, veel ka lühem impersonaal *tama-*, *dama*-liitelistes verbides, samuti illatiivse vormi *kiriku* kasutus, aga ka *ei* asemel *ep* tarvituse, mida V osas esineb vaid kord autoritektis. Käesoleva töö autori koostatud tabelist 2 on näha, et V osa enim esinenud morfoloogiliste erijoonte hulgas on lisaks eespool mainitule veel *id*-lise mitmuse partitiivi kasutus (nt *krutskid*). „Tõe ja õiguse” V osa ülejäänud murdejooni esines teoses vaid ühel-kahel korral, mistõttu puuduvad need tabelist 2.

Nii Mandri tabelist 2 kui ka käesoleva töö autori tabelist 2 on näha, et kõige rohkem morfoloogilisi erijooni esines Andrese kõnes. Selgelt tuleb välja, et kui Indrek kasutas lapsepõlves mitmeidki morfoloogilisi murdepärasusi, nt *nud*-partitsiibi vokaalikaolist ja tunnusetat varianti ja ka nt sõna *põle*, siis pärast linnas elamist ja hariduse omandamist puuduvad romaanisarja V osas tema kõnest seesugused jooned täielikult.

5.3. Sõnavara

Võrreldes „Tõe ja õiguse” V osa kohta saadud sõnavara tulemusi (vt ptk 3.1.3) I osa tulemustega (Mandri 2013: 31–32) on näha, et näiteks Andres kasutab I osas rohkem murdesõnu kui V osas. Kuid välja saab tuua, et Andrese kasutatav murdeline sõnavara jääb endiselt pigem Eesti läänealale, eelkõige lääne- ja keskmurde piirkonda. Mõlemas osas on Andres kasutanud ka sõnu, mis on omased ka Järva-Madise kihelkonnale.

Nii I osa tulemustest (Mandri 2013: 32) kui ka V osa omast (vt ptk 3.1.3) selgub, et Pearu sõnavarra kuuluvad mitmed küllaltki laia levikuga murdesõnad. Mõlemas osas kasutab Pearu ka Järva-Madise kihelkonna keelekasutusele omaseid sõnu. Kuid erinevalt I osast, on Pearu V osas tarvitanud mõnevõrra rohkem Eesti lõunaosale omaseid sõnu.

„Tõe ja õiguse” V osa tegelaskõne analüüsi põhjal võib väita, et Tammsaare on kasutanud enim kesk- ja läänemurdele omaseid erijooni, seda nii fonoloogiliste, morfoloogiliste kui sõnavaraliste tunnuste puhul. Sama selgub ka Mandri tööst (2013: 36). Seega Tammsaare on „Tõe ja õiguse” V osa kirjutades säilitanud esimese osa tegelaste puhul neile omase kõnelemisviisi ning uute tegelaste puhul osutanud nende põhjaeestilisele päritolule.

5.4. Murdekasutuse eesmärgid

„Tõe ja õiguse” I osa murdekasutuse eesmärkidest kirjutab Mandri oma bakalaureusetöö neljandas peatükis (2013: 38–48). Selgub, et murret on kasutatud peamiselt neljal eesmärgil: realistlikkuse loomiseks, koomilisuse esiletoomiseks, sotsiaalse staatuse ning hariduse markeerimiseks ning autobiograafilisuse edasi andmiseks. Ka „Tõe ja õiguse” V osas on sarnased murdekasutuse eesmärgid.

Mõlemas osas saab peamise eesmärgina välja tuua realistlikkuse taotlust, mida on edasi antud eelkõige talurahvale omase keelekasutuse esitamisega, sh vanasõnade, fraseologismide, aga ka vulgarismide ja vandesõnade kasutamisega. Nii I osa (Mandri 2013: 40) kui ka V osa (vt ptk 4.2) analüüsist tuleb välja, et tegelaskõnes leidub seesuguseid pejoratiive ja vulgarisme nagu *raip*, *p...e*, *saadan*. Mõlemas romaanisarja osas on usutavuse ja talurahvale iseloomuliku keelekasutuse toetamiseks kasutatud ka pühakirjaväljendeid, mida esineb Pearu kõnes.

Mandri töös (2013: 41) on ühe murdekasutuse eesmärgina välja toodud koomilisuse taotlus, mida on loodud näiteks kohatu haritlaskeele kasutamisega, veidrate hüüdnimedega (nt „lambasihver”). „Tõe ja õiguse” V osa puhul ei tõuse koomilisus kuigipalju esile. Nagu peatükis 4.2.1 on kirjutatud, saab „Tõe ja õiguse” V osas välja tuua vaid ühe koomilise keelekasutuse, kui Andres üritab kasutada haritlaskeelele omaseid sõnu (nt *kulduur*).

Nii „Tõe ja õiguse” I (Mandri 2013: 42–43) kui ka V osa analüüsist (vt ptk 4.2.1) selgub, et Tammsaare on murret kasutanud ühtlasi haritud ja harimata tegelaste vastandamiseks. Kui „Tõe ja õiguse” V osas on haritud tegelaste esindajaks vaid Indrek, siis romaanisarja I osas on neid rohkem, nt kirikuõpetaja, arst, köster, vallakirjutaja ning rätsep Taar, kelle keelekasutus on küllaltki kirjakeelne ning see joon haritud inimeste ja talurahva vahel on tugevamalt markeeritud.

Mandri (2013: 43–45) on oma analüüsis välja toonud ka autobiograafilisuse, mida I osas on rohkem kui V. I osas avaldub autobiograafilisus nii keskmurde kasutamises, tegelastes kui ka mingil määral sündmustes, näiteks Andrese ja Pearu vaenutsemises ja kohtuskäimistes on Tammsaare inspiratsiooni saanud oma isa ja tema naabrimehe vahelistest suhetest ja nende tegudest. Ka V osas on mingil määral autobiograafilisus säilinud – tegevus toimub endiselt Vargamäel, kus on tegelasteks Andres ja Pearu. Ka keelekasutuses on näha Tammsaare kodumurdele iseloomulikke jooni. Ent ka Karl Mikhla (1938: 43) on oma artiklis öelnud, et III-V osas on tõsielulisi jooni võimalik märgata vaid mõne üksiku tegelaskuju karakteristikas ning on lisanud, et viimase osa raamistik on küll tõsieluline, ent otsida ei tasuks siiski tegelikkusest pärinevaid motiive või tüüpe.

Kokkuvõte

Käesolevas töös anti ülevaade seni uuritud teoreetilisest materjalist ning A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus” V osas olevatest fonoloogilistest, morfoloogilistest ning sõnavaralistest murdejoontest. Välja on toodud ka murdejoonte peamised levikualad. Teooriaosas kirjeldati üldisi eesmäärke, miks murret ilukirjanduses kasutatakse, näiteks realismi edasi andmiseks, aga ka selleks, et välja tuua tegelaste veidrusi, nende harimatust. Kuid murret kasutatakse sageli ka päritolu markeerimiseks.

Ülevaade on antud ka eesti kirjanduse keelekasutusest ja selgub, et kuigi eesti kirjanduses on murret kasutatud juba ka 19. sajandil, on eesti kirjandusele siiski üldiselt omane kirjakeelekesksus. Alles 1990. aastatest alates on allkeeli rohkem väärtustama hakatud ning need on jõudnud üha enam ka kirjandusse. Lähemalt on kirjutatud ka viisidest, missuguste vahenditega on võimalik luua ilukirjanduses illusiooni tegelikust kõnest. Seda saab luua mitmesuguste suulise keele joonte toomisega kirjandusse. Kirjeldatud on ka sotsiolingvistilise varieeruvuse analüüsi olemust, mida ka käesoleva töö autor on silmas pidanud „Tõe ja õiguse” V osa murdejoonte analüüsimisel.

Ülevaade on antud Tammsaare kodumurdest – keskmurdest – ning välja on toodud keskmurdele kõige iseloomulikumat tunnused. Olulisemateks erijoonteks on näiteks pikkade madalate ja keskkõrgete vokaalide diftongistumine (nt *mua*, *võeras*), assimilatsioonid (nt *nällane*), tugevaastmelised inessiivivormid (nt *nurkkas*) ja ka *j*-i kadu madalate vokaalide vahelt (nt *aama*).

Kuna Tammsaare on pärit keskmurde tuumalalt, Järva-Madise kihelkonnast, võis eeldada, et sealset murrakut on ka teoses enim kasutatud. Analüüsist selgub, et tegelaskõnes on tõepoolest mitmeid nii Järva-Madise kui ka Suure-Jaani murrakule omaseid tunnuseid ja sõnu, ent palju oli ka läänemurdealale iseloomulikku. Kuid samuti on autor kasutanud mitmeid seesuguseid murdesõnu, mis on laialt levinud üle Eesti, aga ka selliseid, mida VMS-i järgi ei esine lääne- ega keskmurdealal, nt *rinu*. See võib

viidata Tammsaare kokkupuudet teiste Eesti piirkondadega ja heale eesti murrete tundmisele.

Levinumad murdejooned „Tõe ja õiguse” V osas on pikkade madalate vokaalide diftongistumine, lühenenud *nud*-partitsiip, muutus *ja* > *jä*, aga ka *id*-lõpuline mitmuse partitiiv. Iseloomulik on mitmete tunnuste varieerumine, enim varieerub *nud*-partitsiibi kasutamine.

Murdekasutuseesmärkidest tõuseb kõige enam esile realistlikkuse taotlus – Tammsaare annab edasi seda, kuidas talurahvas tol ajal kõneles. Seega kinnitust leidis Sumner Ivesi väide (vt ptk 1.1), et paljud kirjanikud kasutavad kirjanduslikku murret just realistlikkuse eesmärgil, soovides näidata, kuidas inimesed tegelikult kõnelevad. Romanis on murret kasutatud ka mitmete vastanduste loomiseks. Sotsiaalse staatuse erinevus tuleb esile Indreku ja ülejäänud Vargamäe elanike võrdluses, kus Vargamäe rahvas kõneleb talurahvale omasel moel, kuid Indrek peaaegu kirjakeelsena. Mäe ja Oru rahva vastandus ilmneb kõige enam Andrese ja Pearu kõnet võrreldes – Pearu kõnes on pikad madalad ja keskkõrged vokaalid diftongistunud, Andrese omas aga mitte.

„Tõe ja õiguse” I ja V osa võrdlusel selgub, et V osas on murdejoonte esinemist vähem kui I, kuid mõlema romaani tegelaskõnes on Tammsaare siiski kasutanud peamiselt kesk- ja läänemurdele omaseid jooni. Fonoloogilistest erijoontest on nii I kui V osas enim esinenud pikkade madalate ja keskkõrgete vokaalide diftongistumist, mida on kõige rohkem Pearu kõnes. Morfoloogilistest murdejoontest on mõlema romaani tegelaskõnes levinum joon *nud*-partitsiibi vokaalikaoline ja tunnusetu vorm – seda on nii romaanisarja I kui ka V osas enim Andrese kõnes. V osas on murdesõnade esinemine vähenenud võrreldes I osaga, kuid üldiselt osutavad need sõnad ikkagi lääne- ja keskmurdele. Mõlema romaanisarja puhul on Tammsaare Pearu kõnesse jätnud teda iseloomustavad pühakirjaväljendid (nt *Essuke*, *hallelooja*). Murdekasutuse peamine eesmärk nii I kui V osas on realistlikkuse edasiandmine ning selleks on Tammsaare kasutanud tegelaskõnes talurahvale iseloomulikku keelt. V osas on murdekasutuse eesmärgidena säilinud ka haritud ja harimata tegelaste vastandamine.

Kui seda teemat jätkata, oleks edaspidi võimalik uurida näiteks kogu romaanisarja läbiva tegelase – Indreku – tegelaskõnet. Praegu on tehtud uurimus nii „Tõe ja õiguse” I ja kui ka V osa tegelaskõne kohta, millest on selgunud, et „Tõe ja õiguse” I osas oli Indreku kõnes veel mitmeid morfoloogilisi ja fonoloogilisi murdepärasusi, kuid V osas on fonoloogilisi erijooni vähemaks jäänud ja morfoloogilisi erijooni ei esine üldse. Huvitav oleks jälgida Indreku keelekasutust ka teistes „Tõe ja õiguse” osades.

Kirjandus

EMS 2004 = Eesti murrete sõnaraamat IV K-L 2004. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Must, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Helmi Viires. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EKSS 2009 = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

Hennoste, Tiit 2000a. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. – Oma Keel 1, 48–57.

Hennoste, Tiit 2000b. Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. – Vikerkaar 7, 69–79.

Hennoste, Tiit 2000c. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. – Akadeemia 7, 1551–1582.

Hennoste, Tiit 2000d. Allkeeled. – Eesti keele allkeeled. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu: Tartu Ülikool, 9–56.

Hennoste, Tiit 2002. Keelekasutuse uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Toim. M. Erelt. 217–218.

Hennoste, Tiit 2004. Kõneldud näidend ja suuline keel. – Teater. Muusika. Kino 5, aastakäik 23, 39–44.

Hennoste, Tiit 2012. Elu ja kirjanduse piiril. Suhtlemine Oskar Lutsu „Kevades“ – Looming 11, 1621–1631.

Ives, Sumner 1971. A Theory of Literary Dialect. – A various language. Eds. J. V. Williamson & V. M. Burke (Eds.). New York: Holt, Rinehart & Winston, pp. 146–154.

Kadajane, Tiiu 1979. Kohamääruse esinemine A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" V osas. Kursusetöö;
http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=S0374&sari=S&formaad=A4. Vaadatud 19.05.2015.

Kask, Aili 1959. A. H. Tammsaare romaani "Tõde ja õigus" I osa keelest. Diplomitöö.
http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D0809&sari=D&formaad=A4. Vaadatud 17.04.2105.

Keskimaa, Sari 2013. Murteenkäytön funktiot parisuhteen kuvauksessa Kalle Päätalon Iijoki-sarjassa. – Virittäjä nro 4, 494–500.

Koivisto, Aino, Elise Nykänen 2013. Dialogi kaunokirjallisuudessa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Krapp, George Philip 1926. The Psychology of Dialect Writing.
<http://www.unz.org/Pub/Bookman-1926jul-00522>. Vaadatud 10.03.2015.

Mandri, Maria 2013. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja "Tõde ja õigus" I osa tegelaskõnes. Bakalaureusetöö;
http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/30475/2013_Mandri_BA.pdf?sequence=1. Vaadatud 10.03.2015.

Mihkla, Karl 1938. Tõsielulisi tüüpe ja motiive A. H. Tammsaare teoseis. – Eesti Kirjandus nr 1, 33–44.

Must, Mari, Aili Univere 2002. Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Pajusalu jt = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. Eesti murded ja kohanimed. Teine, täiendatud trükk. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pirrus, Helle 1979. Koha- ja ajamäärus A. H. Tammsaare romaani "Tõde ja õigus" V osas. Kursusetöö;
http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=S0372&sari=S&formaad=A4&p=0. Vaadatud 19.05.2015.

Prikk, Kalju 1952. Murdesõnad Anton Hansen-Tammsaare romaani Tõde ja õigus I köites. Seminaritöö;

http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=L0046&sari=L&formaad=. Vaadatud 19.05.2015.

Tammsaare, Anton Hansen 1983. Tõde ja õigus V. Kogutud teosed 10. köide. Tallinn: Eesti Raamat.

Tammer, Harald 1978. A. H. Tammsaare juubeli eel. – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost. E. Teder. Tallinn: Eesti Raamat, 18–26.

Teder, Eerik 1977. Tammsaare radadel. Tallinn: Eesti Raamat.

Tiittula, Liisa, Pirkko Nuolijärvi 2013. Puheen illuusio suomenkielisessä kaunokirjallisuudessa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Tillemann, Erna 1933. A.H. Tammsaare lauseehitus. Seminaritöö;
http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=S0054&sari=S&formaad=&p=0. Vaadatud 19.05.2015.

Tillemann, Erna 1940. Mõni tähelepanek Tammsaare lause struktuurist ja sõnastusstiilist üldse. – Varamu 3, 312–324.

Velsker, Mart 2012. Palanumäe lugu ja keele lugu. – Keel ja Kirjandus 4, 261–264.

VMS = Väike murdesõnastik. Toim. Valdek Pall. <http://www.eki.ee/dict/vms/>.

ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
<http://www.eki.ee/dict/qs/>.

Dialectal use in the character speech of A. H. Tammsaare's „Tõde ja õigus” part V. Summary

The aim of this bachelor's thesis is to research character speech in part V of Anton Hansen Tammsaare's novel series „Tõde ja õigus” („Truth and Justice”) to analyse the kind of dialect occurring in the book, and to bring out the specific features of the dialect being used. Author of this thesis would also like to find answers to the following questions:

- 1) What are the purposes of dialectal use?
- 2) How does the dialectal use describe the character who is speaking in dialect?
- 3) How are speech and its typical features represented in literature?

In 2013 Maria Mandri defended her bachelor's thesis with a theme „Dialectal use in the character speech of A. H. Tammsaare's „Tõde ja õigus” part I”. Author of the current bachelor's thesis also compares her results with the results of Maria Mandri's.

In this bachelor's thesis are used many books and articles which talk about dialectal use and representation of speech in literature, also some articles about oral speech have been used. The first, theoretical chapter is mostly leaning on Sumner Ives' research essay called „A Theory of Literary Dialect” (1971), but also on Liisa Tiittula's and Pirkko Nuolijärvi's book „Puheen illuusio suomenkielisesä kaunokirjallisuudessa” (2013) and Aino Koivisto's and Elise Nykänen's book „Dialogi kaunokirjallisuudessa” (2013). To describe the features of oral speech, mostly Tiit Hennoste's articles are used. The analyse of dialectal features is based on Pajusalu's *et al* book „Eesti murded ja kohanimed” (2009) and the book of Must and Univere „Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni” (2002).

This bachelor's thesis consists of five chapters. The first chapter describes the main goals of dialectal use in literature, for example to express realism or to bring out different strangenesses and uneducatedness of characters. Dialect is often used to show

the origin of characters. The first chapter also contains a short review about the use of language in Estonian literature, it appears that Estonian literature has been mostly centered on standard language. It wasn't until the 1990's that people have started to value sublanguages once again, and the sublanguages have now been used more and more in literature as well. Author has also taken a closer look at different tools that can be used to make it possible to create an illusion out of an actual speech. It can be created by bringing many different features of oral speech into the literature. Author of this thesis has also described what is the analysis of sociolinguistic variability that she has kept in mind while analysing the dialectal features used in „Tõde ja õigus” part V.

The second chapter gives an overview of Tammsaare's homeplace dialect – the central dialect (est *keskmurre*) and its most specific features. The most important differences are the diphthongization of long open and middle-high vowels (nt *mua*, *võeras*), assimilations (nt *nällane*), and also the disappearance of letter *j* between the low vowels (nt *aama*).

The third chapter focuses on the phonological, morphological and lexical features of the dialect that were used in „Tõde ja õigus” part V. The most used phonological feature was diphthongization of long open and close-middle vowels and the morphological feature was the *nd*-participle instead of *nud*-participle. Tammsaare used mostly words that were common in western (est *läänemurre*) or in central Estonian dialect. The variation of different dialectal features is also very typical to „Tõde ja õigus”, most commonly varies the use of *nud*-participle.

The fourth chapter of this thesis finds that what stands out the most from the goals of using dialect is the aim to realism – to show how the peasantry spoke back then. Dialect is also used to create contrasts between characters and to bring out the differences between social statuses. The social status is brought out very nicely with the comparison of Indrek and the rest of the people living in Vargamäe. The people in Vargamäe speak like regular peasants, while Indrek is the only character who nearly always speaks accordingly to the rules of standard language. The difference between the residents of

Mäe and Oru appears most clearly when comparing the speech of Andres and Pearu – in Pearu's speech the long open and close-middle vowels are diphthongized, but not in Andres' speech.

The fifth chapter compares parts I and V of „Tõde ja õigus”. There appears to be less dialectal features in part V compared to part I, however, Tammsaare has stayed mainly loyal to the specific features of western and central Estonian dialects in both novels. The most used phonological feature in both novels is diphthongization of long open and close-middle vowels, which appears mostly in the speech of Pearu. The most used morphological feature was the *nd*-participle instead of *nud*-participle, which appears mostly in the speech of Andres in both part I and V. The main purpose of using dialect in part I and part V is to emphasize realism and to do that, Tammsaare has used the language that is common to peasantry in the speech of the characters. In both parts the purpose to use the dialect in character speech is to bring out the differences between educated and uneducated characters.

To continue this research it would be possible to observe the speech of one of the main characters, Indrek. At this point there are two researches with the focus on character speech in „Tõde ja õigus”. Both of these researches have found that Indrek used many more morphological and phonological features of dialect in part I, but part V has lost some of the phonological features while morphological ones have disappeared completely. Therefore it would be interesting to study Indrek's speech in other parts of „Tõde ja õigus” as well.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Janika Ojamäe (sünnikuupäev: 17.02.1993)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
“Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja „Tõde ja õigus“ V osa tegelaskõnes“,
mille juhendaja on lektor Eva Velsker,
 - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil,
sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse
tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu,
sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja
lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega
isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 25.05.2015